

เรื่องเตี้ยวันเดียว เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๙

โดย

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ห้องขจร

อ

915.4

พ669ร

2514

อนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระพนิชยสารวิเทศ

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๓๒ พฤษภาคม ๒๕๓๔

915.4
ว 6695
2514

เรื่องเทียบวันเดือน เมื่อพุทธศักราช ๒๕๑๙

โดย

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

๒ ๒ ต.ค. ๒๕๕๖

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระพนิชยสารวิเทศ

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๓๒ พฤษภาคม ๒๕๓๔

5439878

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระพณิชยสารวิเทศน์ เจ้าภาพได้มาหรือข้าพเจ้าเรื่องหนังสือที่จะพิมพ์ขึ้นเป็นที่ระลึกถึงผู้ล่วงลับไป เขาอยากจะได้เรื่องเดินทางต่างๆ เพราะพระพณิชยสารเคยสนใจในเรื่องพรรณไม้ ได้เห็นชอบพร้อมกันว่าเรื่องเที่ยวอินเดียที่หญิงน้อยเขียนและได้รับพิมพ์ขึ้นช่วยแลกที่มาช่วยงานฉลองอายุแปดสิบของข้าพเจ้าเมื่อ สก ๒๕๐๗ เป็นเรื่องเหมาะข้าพเจ้าจึงได้รับตรวจแก้ไขอีกครั้งหนึ่งเพราะเมื่อครั้งแรกที่พิมพ์นั้นเป็นการรับเรื่องยังมีข้อบกพร่องพลาดพลั้งเล็กน้อยจะได้ถือโอกาสแก้ไขเสียในคราวนี้ด้วย

นอกจากนั้นข้าพเจ้าได้เขียนคำนำสำหรับหนังสือที่แจกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ซึ่งความจริงก็น่าจะรวบรวมเข้าไปในเนื้อเรื่อง จึงได้ตัดเอามาแทรกไว้ในเนื้อเรื่องเป็นเชิงอรรถในหน้า ๒๕-๓๐ นั้นด้วย

การที่จะเที่ยวไปในบ้านเมืองใดถ้าเราได้รู้จักหัวหน้าอนปละยต้นของเจ้าของท้องถิ่นที่เราไปนั้นแล้วก็ย่อมทำให้ความเข้าใจของเรากว้างขวางขึ้น ข้าพเจ้านักขุดได้ถึงข้อความที่ข้าพเจ้าเขียนให้นักเรียนรัฐประศาสนศาสตร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงเห็นสมควรจะคัดเอามาพิมพ์ไว้ในเล่มนี้เฉพาะตอนที่กล่าวถึงชนอารยันอินเดียผู้เป็นต้นสกุลของชาวอินเดียในปัจจุบันนี้เป็นส่วนมาก จึงได้ให้คัดลงหน้าเรื่องท่องเที่ยววัน

ข้าพเจ้าขอถือโอกาสอนุโมทนาการกุศลวิยาทานซึ่งแม่แสงยม พณิชยสาร-วิเทศและบุตรได้บำเพ็ญเพื่อไว้อาลัยของผู้ล่วงลับไปในครั้งนี้ ย่อมเป็นเครื่องหมายแสดงปฏิการคุณที่เธอเหล่านั้นได้มีต่อพระพณิชยสารวิเทศผู้ล่วงลับไป

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

วันที่ ๒๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔

สารบัญ

	หน้า
ประวัติอินเดีย (สอนที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)	๑
การเดินทาง	๒๑
— ผ่านบอมเบย์และชมถ้ำ	๒๓
— ราชสถาน	๒๘
งานพุทธชนันต์ ที่กรุงเดลี	๔๕
ชมสถานที่นอกกรุง	
ก ชัยปุระ	๕๒
ข เจดีย์ศรี	๕๔
ค พาราณสี	๕๕
ฅ ราชคฤห์ นาลันทา	๖๔
ง กัลกัตตา	๖๕
การเดินทางผ่านพม่า	๖๖

ชาติอินเดีย

พวกอริยสาขาทวันออกแยกลงมาอยู่ตุรกีสถานภาควันตกประมาณ ๑๐๐๐ ปีก่อนพุทธศักราช แล้วแยกจากที่นั่นลงทางอิหร่านบ้าง ทางเซอินคุชและแม่น้ำกุภาบ้าง จำพวกแรกได้ไปตั้งตนเป็นชาติอิหร่านอันใหญ่โตรุ่งเรืองด้วยทรัพย์สมบัติและกำลังอำนาจ คงได้อธิบายมาแล้ว ในที่นี้จะได้กล่าวถึงจำพวกที่ลงทางเซอินคุชและแม่น้ำกุภาต่อไป

คนเดิม ก่อนสมัยที่ชาวอริยลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในอินเดียได้มีคนเดิมพื้นเมืองอยู่แล้วทั่วไป ซึ่งพวกอริยเรียกว่า “ทัสยู” คนเดิมเหล่านี้ได้ถึงซึ่งความเจริญรุ่งเรืองอยู่แล้วมาก มีชนบทรรมนิยมพิศดาร แต่ ณ บัดนี้อ่อนฝีมือนักรบ จึงสู้พวกอริยไม่ได้ ต้องถอยลงไปโดยลำดับจนในที่สุดร่นลงไปอยู่ในคาบสมุทรภาคใต้ (เตกข่าน) และลังกา จนมีเหลือมาบ้างถึงทุกวันนี้ ทำนานของพวกทัสยูสมัยโบราณไม่มีปรากฏ ในที่นี้จะได้ทำเนิรเรื่องแต่พวกอริยเข้ามาอินเดียเป็นต้นไป

แบ่งหัวข้อ ทำนานการย้ายภูมิลำเนาแห่งชาวอริยในอินเดียจัดได้เป็นสามตอนตามลำดับคือ (๑) แรกลงทางแม่น้ำกุภามาตั้งอยู่ในดินแดนแคว้นแม่น้ำสินธุตอนบนตลอดเขตปัญจาปและราชปุตฺตฐาน ตามเค้าความที่พอจะสอบสวนเรียบเรียงได้จากคำภีร์ไตรเพท ประมาณเวลาตั้งแต่ ๖๕๐ ปีก่อนพุทธศักราชลงมาจนถึงพุทธกาล ในที่นี้จะได้เรียกว่า ยุคไตรเพท (๒) สมัยที่มาตั้งบ้านเรือนใหญ่โตเป็นปึกแผ่นอยู่ในเขตลุ่มน้ำคงคาและยมนาตั้งแต่กุรุเกษตร์ด้านตะวันตกเฉียงเหนือลงมาจนถึงแควนมครและองคราษฎร์ในทิศตะวันออก ตามหลักมหาภาย์และศาสนิกนิพนธ์มีพระไตรปิฎกเป็นต้น ประมาณเวลาตั้งแต่ต้นพุทธกาลลงมาจนถึงกลางศตวรรษที่ ๕ แห่งพุทธศักราช ในที่นี้จะได้เรียกว่า ยุคพุทธกาล (๓) สมัยที่สามนี้ความเจริญของพวกอริยแผ่ลงไปทางใต้ในคาบสมุทรทักขินาบท (เตกข่าน) มีประเทศอันมีอำนาจมีส่วนในสากลประวัติแห่งอินเดียทั้งตอนเหนือที่กล่าวมาแล้วและ ตอนใต้ คือ ใน คาบสมุทรทวายประมาณ เวลา ตั้งแต่กลางศตวรรษที่ ๕ ลงมาถึงศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งเป็นสันกำหนดสมัยที่ชาวอริยเป็นใหญ่ในอินเดียโดยพ่ายแพ้แก่มหัต-

ราชาแห่งกัชนีนัน ในหัวข้อซึ่งว่าด้วยโบราณประวัติ (Ancient History) เช่นนี้ ถ้าจะกล่าวตลอดไปถึงยุคสาม ก็น่าจะเกินกำหนดอยู่สักหน่อย ด้วยตอนนี้ควรจะนับได้ว่าเป็นมัธยมประวัติเสียแล้ว เพราะฉะนั้นในที่นี้จะยกขึ้นกล่าวเฉพาะยุคที่ ๑ และที่ ๒ ตามที่ได้แยกเวลาไว้ข้างบนนี้

ลักษณะท้องที่ ท้องที่ซึ่งอยู่ในเขตโบราณประวัติทั้งสองยุคนี้ในทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีแนวเขาสินธุขุซึ่งยื่นต่อจากแนวภูเขาหิมาลัยขึ้นไปภูเขาหิมาลัยซึ่งอยู่ในจำพวกแนวเขาที่ใหญ่ที่สุดในโลกแนวหนึ่งนั้นตั้งอยู่ตลอดพรมแดนด้านเหนือแห่งอินเดีย และเป็นกำแพงกันอินเดียจากตอนเขาแคว้นทิเบตในทิศเหนือมาแต่โบราณกาล ประชาชนต่างด้านต่างไม่ใคร่ไปมาเกี่ยวข้องกันแม้ด้านอินเดียจะเจริญรุ่งเรืองสักปานใด ผลก็ไม่ใคร่แผ่ไปถึงทิเบตได้จนชาวอริยโบราณสมมติว่าเป็น “นอกฟ้าป่าหิมพานต์” และนิยมกันว่าไม่ใช่ที่ซึ่งอยู่ในเขตไปมาสำหรับมนุษย์สามัญฉะนั้น ในภาคตะวันตกแห่งอินเดียสิ่งสำคัญที่สุดก็คือแม่น้ำสินธุ (Indus) ซึ่งมีสาขาใหญ่ ๆ มีชื่อเสียงมาแล้วเป็นอันมาก ทั้งเช่นแม่น้ำสรสวัตี (ซึ่งแห่งขอคสูญไปสิ้นแล้ว) กับแม่น้ำทั้งห้าซึ่งให้นามแก่ท้องที่ในเขตนี้ว่าปัญจาป (คือปัญจอป*) ล้วนอยู่ทางฝั่งซ้ายทั้งสิ้น ทางฝั่งขวามีที่ควรสังเกตอยู่ที่แม่น้ำกฤษ (กาบูล) ซึ่งไหลลงจากตอนเขาทางเหนืออัฟกานิสถาน เบื้องซ้ายแห่งลุ่มน้ำทั้งหมดนี้มีทะเลทรายใหญ่มีที่คินดี ๆ เป็นหย่อม ๆ ทุกวันนี้เรียกว่าราชปุตฐาน (Rajputana) ข้างเหนือเป็นท้องที่บริบูรณ์พอใช้ จดเขตกัสมิร (Kashmir) ในที่นี้พวกอริยได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในชั้นแรก ครั้นต่อมาจึงได้ขยายขยายต่อไปทางทิศตะวันออก ผ่านเขตกรัญญาลก็ถึงลุ่มแม่น้ำใหญ่ทั้งสองคือแม่น้ำคงคาและยมนา แม่น้ำยมนานี้ เป็นสาขาแห่งแม่น้ำคงคาและไหลลงสู่แม่น้ำคงคา ที่เมืองประยาก (Allahabad) เขตแดนแถบนี้ภายหลังมาได้เกิดประเทศและนครอันมั่นคงสมบูรณ์ เป็นที่ตั้งแห่งราชอาณาจักรใหญ่ ๆ เป็นอันมาก จนกลายเป็นใจกลางแห่งความเจริญในอินเดียแลปรากฏชื่อว่ามีมัธยมประเทศ ทั้งได้ชี้แจงมาแล้วในภาคก่อน ๆ ตอนที่ว่าด้วยแม่น้ำไทกริส ยูเฟรติส และแม่น้ำไนล์ แม่น้ำคงคา

* แม่น้ำทั้ง ๕ นี้คือวัตัสตา (ทุกวันนี้เรียกเจล์ม) • อลิกนีหรือจันทรภาค (ชีนาบ) • ปรุณห์หรืออราวดี (ราว) • วิปสตา (บีอาส) • ศตุทรี (ลัตเตจ) •

นั้นก็เป็นที่แห่งความสมบูรณ์ของประชาชนเหมือนกัน ลำดับประเทศที่สำคัญในลุ่มน้ำนั้นก็คือตั้งแต่ต้นลำลงมาถึงประเทศกูร์และบัญญัติ แล้วฝั่งซ้าย (เหนือ) ระหว่างแม่น้ำคงคา กับเขาหิมาลัยมีโกศล ทางฝั่งขวามี วัตส์ (ในบาฬีเรียกัจฉ) ต่อจากวัตส์มาทางตะวันออก มีมครองคราษฎร์ และจัมปา เหนือมครทางฝั่งซ้าย (เหนือ) มีวิเทห์ซึ่งจดเขตโกศล ในจำพวกประเทศที่ออกนามมาแล้วนี้ ในชั้นต้นที่สำคัญก็คือกูร์ บัญฑาลและโกศล มคราษฎร์ฝั่งจะเริ่มเป็นใหญ่ราว ๆ คราวเดียวกันกับพุทธกาล หรือบางทีจะก่อนนั้น สักหน่อยแต่ภายหลังได้เป็นใหญ่ในมัธยมประเทศ (คือจังหวัดลุ่มน้ำทั้งสองนี้) แลเขต นอก ๆ ออกไปอีกด้วยเป็นอันมาก ภายใต้มัธยมประเทศนี้มีแนวเขาคืออีกแนวหนึ่ง คือ เขาวิณัธ ซึ่ง เป็นขอบเขตค้ำไว้แห่งความเจริญของพวกอารยันในสมัยนี้

ศักราช ในเรื่องศักราชยัง ประวัติอันเดียวไม่แพ้โบราณประวัติอื่น ๆ เลย ในหัวข้อสำหรับนักเรียนเช่นนี้ ไซ้ที่ที่จะกล่าวได้ถึงความเห็นแห่งนักปราชญ์คนนั้นคนนี้ แต่คงต้องชี้แจงเตือนสติไว้บ้างว่า ปัญหาศักราชสำหรับเรื่องนี้เป็นข้อโต้เถียงกันมามาก ศักราชก่อนพุทธกาลทั้งปวงจะเอาแน่ไม่ได้ทั้งนั้นแท้จริงปีพระพุทธปรินิพพานนั้นก็มิทาง แียงว่าไม่ใช่ ๒๔๕๔ ปีมาแล้วเหมือนกัน ทางแยงนี้ก็ประกอบด้วยเหตุผลชอบกลอยู่ อัน เราจะเพิกเฉยเสียทีเดียวไม่ได้ เพราะฉะนั้นถ้าจะให้ดีแล้วไม่ควรรับรองศักราชใดให้แน่นอนนัก จนถึงสมัยพระเจ้าอเล็กซานเดอร์แห่งมาเซโดเนียมาอินเดียและสมัยวงศ์เมารยแห่ง ประเทศมกธ ซึ่งสอบศักราชได้หลายทางและมีผลที่ศักราชทางต่าง ๆ เหล่านี้ถูกต้องกันได้ เพราะเวลานี้เป็นสมัยที่ทางพระราชไมตรีสนิทสนมกันกับประเทศต่าง ๆ ในปัจฉิมทิศมีกรีซ และไอยคุปต์เป็นต้น

พระพุทธศักราชซึ่งเราใช้กันอยู่ทุกวันนี้สมมติกันว่านับแต่ปีพระพุทธปรินิพพานเป็นต้นมา แต่วิธีคำนวณอันนี้ตั้งอยู่ในฐานะที่มีข้อรังเกียจได้เพราะพระพุทธเจ้าเสด็จสู่ปรินิพพานแล้วเป็นนานจึงได้เริ่มหาหลักฐานนับทวนปีขึ้นไปเพื่อตั้งจำนวนใช้ศักราช ผู้ที่เริ่มคิดนี้คือฝ่ายลังกา ส่วนประเทศอื่น ๆ มีพม่ามอญ สยาม เป็นต้น ก็อนุโลมตามแบบของเขา ครั้นมาในสมัยนี้ มีผู้คิดเทียบศักราชฝ่ายกรีก ได้ความว่าเมื่อพระเจ้าเซลยคอส-ไฮราชาธิราชได้ขึ้นเสวยราชในประเทศสิเรียสืบต่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชนั้น ตก

ในปี ๓๑๒ ก่อนคริสตกักราช (พ.ศ. ๒๓๑) พระราชาพระองค์นี้^๕ได้มีราชการติดต่อกับ กษัตริย์ไมรายแห่งมคธราชอยู่เสมอ ๆ จึงมีความปรากฏมาด้วยว่าพระเจ้าจันทรคุปต์ขึ้น เสวยราชย์ก่อนพระเจ้าเซลยุคอส ๔ ปี เพราะฉะนั้นก็ติดตามนี้ ศักราชพระเจ้าจันทรคุปต์ขึ้น เสวยราชย์ย่อมตกในปี ๓๒๑ ก่อนคริสตกักราช (พ.ศ. ๒๒๒) กราวนี้สังเกตดูตามหลัก ฝ่ายบูรพทิศ* ย่อมได้ความตรงกันว่า พระเจ้าจันทรคุปต์ขึ้นเสวยราชย์ก่อนพระเจ้าอโศก- รับราชาภิเศก ๕๖ ปี พระเจ้าอโศกรับราชาภิเศกภายหลังพระพุทธปรินิพพาน ๒๑๘ ปี คงเป็นอันว่าพระเจ้าจันทรคุปต์ขึ้นเสวยราชย์ ๑๖๒ ปี ภายหลังพระพุทธปรินิพพาน (๒๑๘-๕๖=๑๖๒) ถ้าเช่นนั้น พ.ศ. ๒๒๒ (ศักราชพระเจ้าจันทรคุปต์ขึ้นเสวยราชย์ ตามหลักฝ่ายกรีก) ก็จะต้องตรงกับปีที่ ๑๖๒ นับแต่พระพุทธปรินิพพาน เพราะฉะนั้น พระพุทธปรินิพพานต้องตกใน พ.ศ. ๖๐ หรือ ๖๑ (๒๒๒-๑๖๒=๖๐) แต่ถ้าถูก ต้องจริงตามข้อแย้งนี้แล้ว หลักของเราที่ว่าพระพุทธเจ้าเข้าปรินิพพานมาแล้ว ๒๔๕๔ ปี ก็ต้องผิด เป็น ๒๓๙๘ ปีจึงจะถูก ตามความที่กล่าวมาแล้วนี้มีข้อโต้แย้งอยู่ด้วยกันทั้งสอง ฝ่าย แม้ฝ่ายที่แย้งก็ยังมียกคิดแย้งจำนวนผิด ๆ กัน*

เพราะฉะนั้นคดีนี้จะควรวินิจฉัยได้สถานโดยอ้อมแล้วแต่ยึดตโนมติ การที่จะตัดสิน ให้ตกลงแน้นั้น น่าจะต้องคอยสอบสวนหลักอื่น ๆ อีกมาก ในที่นี้ข้าพเจ้าจะคงใช้พุทธ- ศักราชต่อไป โดยถือว่าเป็นวิธีคำนวณอันหนึ่งของประเทศสยาม ซึ่งเป็นวิธีที่ใช้อยู่ทั่วกัน ตั้งแต่ในราชการลงมาจนถึงเฉลยศักราช แต่ไม่รับรองว่าศักราชนี้จำเป็นต้องนับแต่ปีพระ- พุทธปรินิพพานเป็นต้นมา คือไม่รับรองว่าพระพุทธเจ้าต้องเข้าปรินิพพานมาแล้ว ๒๔๕๔ ปีแน่

* ทัฬหี มหาวงศ์ ฝ่ายลังกา ทั้งฝ่ายพม่ามอญ สยาม ตรงกันหมด

* ฝ่ายแย้ง ดูเรื่องที่นายพลัดแต่งลงรายงานรอยัลเอเซียติกสมาคม ก.ศ. ๑๘๐๘ หน้า ๒๒ และหนังสือAncient India ของแรปลัน หน้า ๖๖ พวกที่แย้งแต่นับปีไม่ตรงกันคือ โอลเดนแบรคในหนังสือชื่อ "Buddha" หน้า ๑๓ กล่าวว่าพระพุทธปรินิพพานตกใน ประมาณ ๔๘๐ ปี ก่อน ก.ศ. (พ.ศ. ๖๖) ราช ๑.๑ มักซ์มิลเลอร์ในคำนำ "ธรรมบท แปล" ว่า ๔๗๑ ปี ก่อน ก.ศ. (พ.ศ. ๖๕) ราช ๑.๑ ริสเดวิดส์ว่าระหว่าง ๔๒๐ ปี ถึง ๔๐๐ ปี ก่อน ก.ศ. (พ.ศ. ๑๒๓-๑๔๓) ราช ๑.๑ กับวินเซนส์สมิท "Asoka" หน้า ๔๖ ว่า ๕๐๘ ก่อน ก.ศ. (พ.ศ. ๕๓) อีกราช ๑.๑ แต่ผู้พิจารณาโบราณคดีในยุโรปและอเมริกาเวลานี้มักถือ พ.ศ. ๖๑ เป็นเกณฑ์โดยมาก

๑. ยุคไตรเพท

ยุคกันแห่งตำนานพวกอริยในอินเดียนี้เรียกว่ายุคไตรเพท เพราะข้อความที่พอจะรวบรวมได้ในยุคนี้น้อยมได้อาศัยคัมภีร์โบราณของพวกพราหมณ์ซึ่งเรียกว่า “ไตรเพท” เป็นพื้น ยุคนี้ควรแบ่งลงไปได้อีกชั้นหนึ่งเป็นสองตอน คือตอนแรกซึ่งพวกอริยอยู่ในลุ่มน้ำสินธุและสาขา และค่อยอพยพลงมาถึงแคนกรูและบัญญัติตามหลักคัมภีร์ไตรเพทและอถรรพเวท ตอนหลังโดยมากอยู่ในเขตกรูบัญญัติในลุ่มน้ำคงคาและยมนาตอนบน ตามหลักคัมภีร์ที่เรียกว่า “พราหมณ์” และ “อุปนิษัท” ตำนานทั้งสองตอนนี้น้อยมอาศัยหลักศาสนิกนิพนธ์ ได้กล่าวมาแล้วนี้เป็นพื้น หลักฐานอื่น ๆ เกือบจะหาไม่ได้ เพราะฉะนั้นในเบื้องต้นนี้เราควรจะเข้าใจไว้บ้างว่าหลักฐานคือศาสนิกนิพนธ์ไตรเพทนั้นคืออะไร

ไตรเพท* คำว่า ไตรเพท แปลว่าความรู้ทั้งสาม (“เพท” มาจากธาตุ “วิท” ซึ่งแปลว่ารู้) คือฤคเวท ๑ สามเวท ๑ ยชุรเวท ๑ คัมภีร์ฤคเวทเป็นฉันททำนอง ดุษติพระเป็นเจ้า เป็นนิพนธ์เก่าที่สุดในอินเดีย ในชั้นต้นพวกฤชก็คือคนนักบวชชาวอริยได้ประพันธ์ขึ้นเพื่อสรรเสริญเทวดาต่าง ๆ ที่เขานับถืออยู่ในเวลานั้นตั้งแต่ในสมัยที่เพิ่งเข้าไปในเขตอินเดีย สถานที่ต่าง ๆ ที่กล่าวถึงในคัมภีร์นี้มักเป็นที่ในเขตแม่น้ำสินธุตอนบนกับสาขาต่าง ๆ โดยมาก ฉันทเหล่านี้พวกฤชและพวกพราหมณ์ได้เล่าปนสหายากันต่อ ๆ มาอย่างละเอียด สังกตตามหลักภาษา ฯลฯ ฉันทบางตอนคงจะได้มีมาแล้วแต่ประมาณ ๖๕๐ ปีก่อนพุทธศักราช แต่คงจะได้รวบรวมขึ้นเป็นรูปอย่างที่มีอยู่ทุกวันนี้ ประมาณระหว่าง ๔๕๐ ปี ถึง ๒๕๐ ปีก่อนพุทธศักราช แต่เวลานี้ยังไม่มีผู้ใคร่จักวิธีเขียนหนังสือจึงรักษากันไว้ได้โดยวิธีท่องสหายาสืบต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ฤคเวทนี้ถึงแม้จะเป็นคำสรรเสริญเทวดาต่าง ๆ ก็ดี แต่มีเนื้อความอื่น ๆ เจือปนอยู่ด้วย มีประโยชน์สำหรับประกอบความในการศึกษาโบราณคดีแห่งสมัยต้นในอินเดียนี้เป็นอันมาก คงจะได้กล่าวต่อไปภายหลัง ส่วนคัมภีร์สามเวทนั้นเป็นคัมภีร์สำหรับพราหมณ์ผู้เห่กล่อม เก็บคาถาในฤคเวทมาเรียงสำหรับสวดกแก่การเห่กล่อมในเวลาบูชาโยม ไม่สู้มีประโยชน์อันใดในการพิจารณา

* ถ้าจะให้เข้าใจได้ละเอียดยิ่งขึ้นในลักษณะคัมภีร์พระเวท และศาสนิกนิพนธ์ตอนนี้ ควรดูพระราชนิพนธ์ “สกุณฑล” หน้า ๑๒๘-๑๓๖

โบราณคดีนัก แต่คัมภีร์ยชุรเวทใช้ได้มาก เพราะเป็นคัมภีร์ซึ่งรวบรวมขึ้นภายหลัง เข้าใจกันว่าในเวลาที่พวกอริยชนย้ายมาตั้งถิ่นฐานที่แถบคุรุเกษตร นับเป็นอีกคัมภีร์หนึ่งถัดลงมาโดยลำดับเวลา ทั้งสามนี้ได้ชื่อว่า “ไตรเพท” ครั้นต่อมาจึงเกิดคัมภีร์ที่ ๔ ขึ้นอีกเรียกว่า อถรรพเวท ซึ่งมีหลักภาษาเป็นพยานด้วยว่ารวบรวมขึ้นภายหลังไตรเพท แต่อถรรพเวทนี้ เนื้อความแตกต่างจากความเชื่อดั้งเดิมอันตั้งอยู่ในฐานต่ำกว่าที่ปรากฏในไตรเพท เป็นทางสันนิษฐานว่าพวกอริยชนใช้คัมภีร์ที่ ๔ นี้ได้เข้ามาในอินเดียภายหลังชุดที่เป็นเจ้าของคัมภีร์ไตรเพททั้งจะได้ชี้แจงโดยพิสดารต่อไปข้างหน้า

ต่อมาระหว่าง ๒๕๐-๕๐ ปีก่อนพุทธศักราช คาถาในคัมภีร์ที่กล่าวมาแล้วนั้น ย่อมเป็นถ้อยคำพັນสมัย คนชั้นใหม่เข้าใจได้น้อยลงทุกที พวกพราหมณ์ผู้รักษาคัมภีร์เหล่านั้นจึงได้คิดเรียบเรียงคำอธิบายเป็นร้อยแก้วขึ้นเรียกว่าคัมภีร์ “พราหมณ์” ต่างนิกายต่างคณะก็คิดเรียบเรียงคัมภีร์พราหมณ์ขึ้นสำหรับเล่าเรียนในนิกายหรือคณะของตน จึงเกิดมีคัมภีร์ พราหมณ์เช่นขึ้นเป็นอันมาก คัมภีร์เหล่านั้นในชั้นต้นเป็นคำอธิบายวิธีบูชาฤๅและอธิบายถ้อยคำในคาถาคุศติในพระเวทของเก่านั้น กับมีตอนท้ายเรียก “อุปนิษัต” ว่าด้วยธรรมอันลึกซึ้งด้วย ลักษณะแห่ง—อุปนิษัต—นี้คือเป็นตอนที่กล่าวถึงความเชื่อและความคิดเป็นชนิดที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า Philosophy คัมภีร์พระเวททั้ง ๔ และคัมภีร์พราหมณ์เป็นคัมภีร์สำหรับบำเพ็ญการที่ถูกที่ชอบด้วยกายและวาจาฉันใด คัมภีร์อุปนิษตก็นั้นสำหรับฝึกฝนใจฉันนั้น ความคิดในศาสนคติในพวกอริยชนในอินเดียเจริญกว้างขวางออกไปด้วยวิธีดังเช่นอุปนิษัตนี้ จนถึงมีผลตรงกันข้ามกับศาสนาเดิมในความเชื่อดั้งเดิมในเทวสถานนั้น จึงเกิดศาสนาใหม่ ๆ ขึ้นจากทางคำริห์อันนี้ มีพระพุทธศาสนาและชินศาสนา (ของนิครนถ์นาฏบุต) เป็นต้น หลักแห่งการเปลี่ยนแปลงความคิดนี้เป็นหลักสำคัญอันหนึ่งในประวัติอินเดียโบราณ การพิจารณาทำนานบ้านเมืองในสมัยต้นนี้จึงต้องควบกับตำนานศาสนาเป็นส่วนใหญ่

ประวัติการในยุคไตรเพทจักเป็นสมัย ๆ ตามลำดับดังต่อไปนี้

สมัยฤคเวท ลำดับนี้จะได้นำเสนอเนื้อเรื่องในตำนานชาวอริยชนในอินเดียต่อไป สมัยแรกที่พวกอริยชนลงมาทางแม่น้ำกุภาเข้าอินเดียได้นั้นได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตแม่น้ำสินธุตอน

บนตลอดมาจนถึงมณฑลปัญจาป เวลานั้นไม่มีการปกครองคนรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเลย พวกอริยแบ่งเป็นหมู่ชน* หมู่หนึ่งก็มีราชาปกครองโดยสืบสันตติวงศ์ แต่บางหมู่ก็ใช้วิธีเลือกผู้ที่ไว้วางใจสมมติขึ้นเป็นราชา ผู้ที่เป็นราชามีหน้าที่นำทัพและระงับคดีวิวาทเป็นต้น ย่อมเห็นได้โดยนัยว่าตอนนั้นมีพวกอริยตั้งบ้านเรือนแน่นหนามั่นคงอยู่ พวกเหล่านี้ประกอบอาชีพในการเลี้ยงสัตว์และเพาะปลูกเป็นพื้น

พวกอริยสมัยนั้นถึงแม้จะไม่ได้รวมการปกครองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก็ดี แต่มีวิธีถือชาติอย่างเคร่งครัด จัดบรรดาประชาชนที่เกี่ยวข้องเป็นสองชั้น “อริย” คือ “พวกเรา” ชั้นหนึ่ง “ทาสย์” หรือ “พวกสี” (วรรณ) “พวกดำ” ซึ่งถูกเกณฑ์เป็นยักษมารต่าง ๆ ทั้งเกลียดทั้งกลัวบ้าง ทั้งเกลียดทั้งดูถูกบ้าง อีกชั้นหนึ่ง ลักษณะที่แบ่งเป็นพวกเราพวกเขาตามพรรณ คือ พวกเราเนื้อขาว พวกเรา เนื้อดำ ภายหลังได้เกิดเป็นวิธีพิสดารขึ้น มีผลต่อกิจการบ้านเมืองมากอยู่ ทั้งจะได้ปรากฏภายหลัง

ความเชื่อถือแห่งพวกอริยตอนนั้น ถือเทวดาต่าง ๆ ซึ่งสมมติกันว่าเป็นผู้บันดาลให้เกิดอาการอันเป็นธรรมชาติของโลกขึ้น เช่นดวงตะวันเนื่องจากพระสุริยาทิพย์ ดวงจันทร์เนื่องจากพระจันทร์หรือพระโสเมเป็นต้น พระวรรณ (พายุและฝน) กับพระเพลิงก็อยู่ในความนิยมอันสูงในชั้นนี้มาก วิธีศาสนปฏิบัติที่สำคัญก็คือการบูชาัญ คือทั้งอาหารและเนยลงในกองเพลิงสมมติกันว่าถวายเทวดาเสวยการบูชาัญนี้ในสมัยต่อมาพิสดารขึ้นทุกที จนต้องมีพรรณนักบวชซึ่งหากินในทางนี้โดยเฉพาะ

สมัยยุบูรเวท ครั้นต่อมาส่วนมากแห่งชาวอริยขยับลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในทิศอาคเนย์แห่งที่เดิม ถิ่นใหม่นี้ได้ชื่อว่า กुरुเกษตร (แดนพวกกुरु) ซึ่งได้แก่ลุ่มน้ำทั้งสองนี้และแม่น้ำสรสวัตี ถึงกับมีเมืองใหญ่ ๆ มีชื่อเสียงอยู่บ้างมีเมืองอินทรปรสัด (เดียนเรียก (Delhi) เป็นต้น

* คำว่า “หมู่ชน” นี้ตั้งใจจะใช้สำหรับคำสังสกฤตว่า “ชน” ซึ่งอังกฤษแปลว่า Tribe เกณฑ์แบ่งประชาชนในอินเดียในเวลานั้นคือหลาย ๆ ครัวเรือนเป็นหมู่บ้าน (สังสกฤต “คราม” บาทว่า “คาม”) หมู่บ้านรวมกันเข้าเป็น “วิส” (Settlement หรือจะเรียก “ตำบล” ก็ได้) วิส รวมกันเข้าเป็นหมู่ชน ซึ่งใช้เป็นเกณฑ์ปกครองคน

ตั้งแต่แรกเข้ามายังอินทียจนบัดนี้ การยุทธระหว่างพวกอริยกับทศยุยงคงกระทำ
 แก่กันอยู่เรื่อยตลอดมา ชัดคั่นตามพรรณ คือ พวกสีขาวพวกสีทำนันก็ยังถึกกันโดย
 เครื่องครัดอยู่ตามเดิม แต่นอกจากการศึกษาย่อมมีความจำเป็นสำหรับพลเมืองเกิดขึ้นเป็น
 อันมากที่จะต้องดูการเพาะปลูกทำไร่ไถนายิ่งกว่าแต่ก่อน เพราะบ้านเมืองได้ตั้งขึ้นเป็นปึก
 แผ่นแน่นหนาмаากแล้ว ธรรมเนียมที่ชายฉกรรจ์เป็นนักรบและถ้าวางก็ประกอบอาชีพะทาง
 พลเรือนนั้น ย่อมขัดข้องยิ่งขึ้น เพราะการศึกมีมากดังเดิม แต่ความจำเป็นที่จะมีผู้หาหิน
 ทางพลเรือนก็มากขึ้นเหมือนกัน จึงต้องแยกพวกนักรบไว้พวกหนึ่งเป็น คนหลวง
 (ราชันย์) คือในบังคับบัญชาอันสนิทแห่งพระราชา ไม่ต้องทำมาหากินอย่างอื่นนอกจาก
 ทำการสงครามอันมีขึ้นเป็นครั้งคราวนั้น เป็นรอยแรกแห่งการแยกคนเป็นชั้น ๆ หรือ
 “พรรณ” ซึ่งเกิดเป็นธรรมเนียมเครื่องครัดขึ้นในเวลาภายหลัง

ส่วนทางศาสนา ความเชื่อในองค์เทวดามีฤทธิ์ และว่าบุคคลจะต้องประพฤติ
 ชอบนั้นแม้จะยังเป็นข้อใหญ่ที่ไม่มีผู้ใดโต้เถียงความจริงก็ดี แต่แท้จริงนั้นชาวอริยสมัยนี้
 ออกจะหันไปฝึกฝนข้างพิธีเสียมากกว่าธรรม คือนิยมเสียว่าการบูชาสำคัญกว่าการประพฤติ
 ตนให้เป็นธรรม เพราะฉะนั้นตามส่วนที่มีผู้นิยมพิธีมากขึ้นปานใด พวกพราหมณ์ซึ่งเป็น
 เจ้าหน้าที่ฝ่ายพิธีก็มีเสียงมีผู้นำหน้าถือดาวยิ่งขึ้นปานนั้น สกฤพพราหมณ์ทั้งหลายในสมัยต่อมา
 จึงได้นับว่าเป็นสกุลอันสูงยิ่ง สูงกว่าสกุลราชันย์หรือ กษัตริย์ เสียด้วยซ้ำ พิธีไสยศาสตร์
 ได้เจริญเป็นแบบแผนมั่นคงในยุคนั้น และท้องที่แถบนั้นจึงได้ชื่อว่า “พรหมรีย์เทศ”
 (ดินแดนของพรหมฤาษี)

สมัยอถรรพเวท ตอนนี้อยู่ตามทางสันนิษฐานในโบราณคดีคงสรุปความได้ว่า
 พวกอริยเหนือซึ่งยังเหลืออยู่ในตฤกีสถานตะวันตกได้ข้ามเขาอินดูกุชเข้ามาอีกชุดหนึ่ง แต่
 คราวนี้หาได้ลงทางทิศตะวันตกในอัฟกานิสถานไม่ แต่ลงทางตะวันออกแถบช่องเขาเซต
 จิตราลเบื้องอิสานแห่งกัสมิรประเทศ พวกอริยชุดนี้ได้ติดต่อกับพวกทศยุยงมากกว่าชุดก่อน
 จนถึงเชื่อถือลัทธิของพวกทศยุยงเป็นอันมาก ดังปรากฏในพระอถรรพเวทซึ่งเป็นคัมภีร์ของ
 ชุดนี้ ลัทธิเหล่านี้มีลักษณะที่เห็นได้ชัดก็เช่นนับถือภูและธรรมเนียมหญิงมีสามีได้หลายคน
 เป็นต้น ครั้นเมื่อได้เดินทางลงมาจากคุรุเกษตรแล้ว เข้าประทะกับพวกอริยชุดก่อน

เกิดรบกันขึ้นเป็นศึกใหญ่เรียกว่าศึกมหาภารต (คือศึกใหญ่ระหว่างพวกภารตด้วยกัน ใน
ที่นี้คำว่า “ภารต” ตรงกับคำว่า “อริย”) ในศึกนี้ควรจะสังเกตด้วยว่าพวกทศยุเข้าข้าง
โน้นบ้างข้างนี้บ้างนับเป็นสัมพันธมิตร ดุที่เหมือนความรู้สึกรังเกียจ “พวกคำ” จะเบาบาง
ลงไปมากแล้ว

สมัยพราหมณ์ ในยุคต่อมา ซึ่งได้แก่สมัยประมาณ ๒๕๑ ปี ก่อนพุทธศักราช
นั้นเป็นยุคแห่งกัมภีร์พราหมณ์ที่ได้อธิบายมาแล้ว กัมภีร์เหล่านี้กล่าวถึงท้องที่ในแดนกูรู
และบัญญัติโดยมากแต่บางทีก็เลยไปทางทวันตกบ้างทวันออกบ้าง แม้ที่สุทจนถึงนครวิเทห์
ซึ่งกล่าวว่าท้าวชนก (บิตานางสีดาในเรื่องรามายณ) กรอบครองอยู่ เนื่องจากเรื่อง
รามายณนี้มีทางสันนิษฐานได้ว่า ในลำดับนี้พวกอริยคงจะเริ่มบุกรุกข้ามเขาวินธยลงไป
ในทกษินเทศตลอดจนได้ข้ามไปรบ “ยักษ” (คือพวกทศยุ) ในเกาะลังกา ส่วนทางที่ไป
ในทกษินเทศก็ได้พวกทศยุบางพวกเป็นสัมพันธมิตรซึ่งสมมติเรียกกันว่าเปณลิงเปณหมีจาก
เมืองกษิกินธ์ (หรือ “ชีคชิน”) และเมืองชมพูนั้นความเชื่อถือสมัยนี้ไม่มีใครมีลักษณะ
อันใดที่พึงสังเกต เพราะมีแต่่วนอยู่ด้วยเรื่องพิธี ส่วนคนต่ำ ๆ นั้นก็คงถือลัทธิคล้ายหรือ
เหมือนกับที่ปรากฏในพระอรรถพเวทเปณแน “พรรณเขา” “พรรณเรา” ซึ่งหมายความว่า
อริยหรือทศยุนั้นได้กลายเป็นการพิสดารยิ่งขึ้น ปรากฏว่าในสมัยนี้ได้ชักขึ้นลงไปถึง ๔ ชั้น
คือพรรณพราหมณ์ (ได้แก่ตระกูลนักบวช) ๑ พรรณเกษัตริย์ (นักรบ) ๑ พรรณเวศย์
(พ่อค้า) ๑ พรรณศูทร (คนเลวหรือพวกทศยุ) ๑ สูงต่ำตามลำดับที่เรียงนี้ ธรรมเนียม
พรรณทั้ง ๔ นี้ ได้ถือกันเคร่งครัดตลอดมาจนสมัยปัจจุบัน ต่อมาไม่ช้านานจึงเกิด
เปลี่ยนแปลงในทางความคิดขึ้นเป็นอันมาก

สมัยอุปนิษัท ความคิดใหม่ ๆ นี้อยู่โดยพิสดารในกัมภีร์อุปนิษัท ว่าโดยย่อก็คือ
มีผู้ใฝ่ใจในทางคิดขึ้นเป็นอันมากซึ่งแม้จะยังไม่กล้าเถียงแย้งความใหญ่แห่งเทวดาหรือ
แย้งว่าพระเวทต่าง ๆ แลพิธีไสยศาสตร์อันพิสดารต่าง ๆ นั้นเป็นของผิดก็ดี แต่ก็พากัน
เบื่อหน่ายไม่ใคร่จะเลื่อมใสในพิธีเหล่านั้นอยู่แล้ว เพราะเห็นว่าเป็นลัทธิที่เหลวไหลออก
ท่าทางโดยหาประโยชน์มิได้ จึงพากันหันไปสนใจในอรรถธรรมอันลึกซึ้ง คือคิดว่าเทวดา
ต่าง ๆ คงต้องมีผู้สร้างผู้บันดาล ซึ่งบันดาลอาการทั้งหมดไปในโลกนั้นชั้นหนึ่ง แล้วต่อมา

(ในชั้นอุปนิษัทนี้โดยมาก) เห็นเลยนี้ไปอีกคือเห็นว่าในโลกนี้ไม่มีอะไรเที่ยง คนทุก ๆ คน ย่อมเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในสังสารวัฏ อุปัตินิฐานตีหรือชั่วแล้วแต่ผลกรรมซึ่งได้กระทำไว้ ความมุ่งหมายจึงต้องพยายามจะให้พ้นสังสารวัฏอันนี้ ซึ่งมี ทางที่จะให้สำเร็จ ไปได้ อย่างหนึ่งคือ ความรู้ชอบซึ่งตามหลักไสยศาสตร์ชั้นนี้ได้แก่ความรู้ว่าไม่มีสิ่งใดเที่ยงนอกจาก “อาตมัน”^{*} ถ้าใครรู้ถูกเช่นนั้นแล้วผู้นั้นนับว่าเป็นผู้รอดพ้นจากสังสารวัฏ ดังนั้น ความคิดเช่นนั้นเราจะเห็น ได้ต่อไปว่า ลงท้ายมีผู้นับมั่น แข็งแรงขึ้นทุกทีจน ถึงกับกล้าแย้ง พระเวทและ พิธีพราหมณ์ใน ที่สุด แต่ในระหว่างนั้นคำแย้งเองก็เปลี่ยนแปลงรูปไปอีกด้วย

ส่วนในทางการเมืองตอนนี้ เหตุการณ์ที่มีปรากฏมาบ้างก็โดยทางเดียวแต่ทาง คัมภีร์อุปนิษัทเหล่านี้ เพราะฉะนั้นยากที่จะต่อโครงให้พิสดารได้ด้วยคัมภีร์เหล่านี้กังวล แต่เรื่อง “อาตมัน” และ “สังสารวัฏ” มากกว่ากิจการฝ่ายฤๅษี แต่มีกล่าวถึงแคว้นกาซี ซึ่งมีเมืองใหญ่ชื่อพาราณสีและเมืองอื่น ๆ อีกบ้างเล็กน้อยในเขตลุ่มน้ำคงคาและยมุนาโดย มาก เป็นอันควรสันนิษฐานได้ว่าส่วนมากแห่งพวกอริยที่เจริญรุ่งเรืองคงจะได้ย้ายจากกุรุ- เกษตร์มาตั้งลงในลุ่มน้ำคงคาและยมุนาเสียแล้ว

เหตุการณ์ในยุคไตรเพทตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้คณเวลาถึงที่สุดประมาณ ๕๐ ปี ก่อนพุทธศักราช

๒. ยุคพุทธกาล

ประวัติชาวอริยในอินเดียในโบราณกาลย่อมแบ่งยุคตามหลักศาสนายุคก่อนคือยุค ไตรเพทนั้นศาสนาพราหมณ์เป็นใหญ่ ในยุคพุทธกาลนี้ศาสนาพราหมณ์ถูกคัดค้านโดย ลำดับจนในที่สุดพระพุทธศาสนาได้เป็นใหญ่อยู่พักหนึ่ง ฝ่ายพราหมณ์จึงได้หมิ่นลัทธิโหมา

^{*} คำว่า “อาตมัน” ในพระฤๅษีใช้สำหรับ “ลมหายใจ” ในยุคพราหมณ์ใช้สำหรับสิ่งที่เวลานั้นเข้าใจกันว่า เป็น “ตัว” หรือ “ตน” ของคน เช่นมีผู้ใช้คำว่า “วิญญาณ” ในประเทศสยามปัจจุบันนี้ก็มาก ตรงกับ Soul หรือ Self (อังกฤษ) Selb-t (เยอรมัน) แต่ในสมัยอุปนิษัทนี้ใช้สำหรับ “ธรรมสูงซึ่งครอบคลุมอื่น ๆ ทั้งหมดในโลก” “เป็นสิ่งที่เคี้ยวที่เคี้ยว” อนึ่งควรสังเกตด้วยว่าภาษาบาลี “อัตตา” เข้าใจความตามครั้งยุคพราหมณ์หาได้เข้าใจ อย่างในอุปนิษัทซึ่งเป็นนิพนธ์อันร่วมสมัยกับภาษาพื้นบ้านไม่

เข้ารูปคล้าย ๆ พุทธศาสนา กลับได้เป็นใหญ่ทั่วไปอีก นอกจากข้อศาสนานี้ยังมีข้อเปรียบเทียบอื่น ๆ อีกระหว่างยุคทั้งสองนี้ คือการปกครองหมู่ชน ข้อนี้ในยุคแรกชาวอริยเปณชาติที่กำลังขยายขยายโยกย้ายภูมิลำเนา การปกครองถือเอาหมู่ชนเป็นเกณฑ์มิได้รวบรวมกันเป็นระเบียบอันใด แต่ในยุคพุทธกาลนั้นส่วนมากได้ตั้งภูมิลำเนาลงเป็นปึกแผ่นแน่นหนาแล้วจึงรวมหมู่ชนต่าง ๆ ขึ้นเป็นประเทศใหญ่ ๆ เป็นอันมากมีการปกครองอย่างราชาธิปไตยแล้วประเทศเหล่านั้นได้ยุบรวมกันเข้าไปโดยลำดับจนในที่สุดเกิดมีจักรพรรดิราชาธิราชซึ่งครอบเหนือบรรดาราชชาติต่าง ๆ ทั่วไป คือกษัตริย์มครวงศ์เมารยมีพระเจ้าอโศกเป็นอาทิแม้ข้ออื่น ๆ ก็ยังมีอีกที่พอจะยกขึ้นเปรียบเทียบเช่นศิลปวิทยาการค้าขาย เป็นต้น รวมความว่าอาชีวะทั้งปวงเจริญขึ้นตามลำดับ ยุคหลังย่อมดีกว่ายุคก่อนตามธรรมดา ไม่จำเป็นต้องยกขึ้นกล่าวให้พิสดารในที่นี้

ส่วนเหตุการณ์ต่าง ๆ ในยุคนี้อาจจะจัดเป็นสมัย ๆ ได้สามตอนดังต่อไปนี้

สมัยพุทธกาล ดังได้กล่าวมาแล้วในสมัยอุปนิษัทความคิดของพวกอริยบัณฑิตกำลังก้าวหน้าอย่างรวดเร็วมาก ได้ผลคือลัทธิความคิดต่าง ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์อุปนิษัทซึ่งได้ชี้แจงมาแล้ว แต่ถึงแม้ความเหล่านั้นจะแปลกจากศาสนาของพวกพราหมณ์ชั้นเดิมมา (ดังปรากฏตั้งแต่สมัยฤคเวทนั้น) ก็ดี เพียงเวลานี้ยังหาได้มีใครโต้เถียงศาสนาเดิมโดยตรงไม่ ผู้ที่อธิบายในคัมภีร์อุปนิษัทว่า ไม่มีอะไรเที่ยงนอกจากอาत्मัน นั้นเอง ก็ไม่กล้าเถียงว่าเทวดาไม่มีบุญญาไม่เป้นประโยชน์ จนกระทั่งในเบื้องต้นแห่งยุคพุทธกาลนี้จึงปรากฏว่ามีผู้โต้แย้งจริง ๆ เป็นอันมาก บรรดาผู้ที่โต้เถียงเหล่านั้นที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดก็คือ วรรณมาน ชฎาตปุตร์ (บาฬีเรียก “ นานวุตฺต ”) ซึ่งได้สมญาว่านิกรนถ์ (ผู้ปราศจากห่วง) บ้าง ชิน (ผู้ชนะ) บ้าง มหาวีระบ้าง กับสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งได้สมญาต่าง ๆ พ้องกับสมญาของท่านนานวุตฺตเป็นอันมาก นอกจากท่านทั้งสองนี้ยังมีชื่อผู้โต้เถียงไสยศาสตร์อีกบ้างบางรายเช่นสุปบิย ปวิพพชก (ในพรหมชาลสูตร) และมกฺขลิโกสาล หัวหน้าพวกอาชีวก เป็นต้น แต่ตำราลัทธิของท่านเหล่านั้นไม่ปรากฏมาอย่างไรโดยพิสดารจึงไม่ทราบความได้ละเอียด

ส่วนท่านนานวุตฺตผู้ประกาศชินศาสนานั้น เกิดก่อนปีพระพุทธเจ้าประสูติ ๓๖ ปี

และถึงมรณกรรมเมื่ออายุได้ ๗๒ ปี เป็นเชื่อกษัตริย์เมืองเวสาลี ธรรมแห่งศาสนานี้รวมใจความตามหลักกัมภีร์ของเขาเองก็คือ แสวงหาทางที่จะให้พ้นจากสสารวัฏทางนี้อาศัยธรรม ๓ ประการคือ ศรัทธาในที่ชอบ ๑ วิสาชอบ ๑ ความประพฤติชอบ ๑ ผู้ถือศาสนายังมีอยู่ในอินเดียจนกระทั่งทุกวันนี้แต่ไม่มีมาก ควรสังเกตในที่นี้ว่าศาสนานี้ไม่ถือพระเป็นเจ้ากึ่งเช่นศาสนาพราหมณ์

พระพุทธเจ้าเป็นโอรสศากยกษัตริย์กรุงกบิลพัสดุ พระนามสิทธัตถในสกุลโคตม พวกศากยนี้เป็นหมู่หนึ่งซึ่งควรจะสันนิษฐานได้ว่าได้ใช้วิธีปกครองด้วยสามัคคีธรรม คือไม่มีราชาที่ทรงอำนาจสิทธิขาดครอบทั่ว แต่บรรดากษัตริย์ช่วยกันชุมนุมปรึกษาการบ้านเมืองให้สำเร็จไปเป็นคราว ๆ แล้วแต่ละจะมีขึ้น ไม่มีเจ้าองค์ใดมีอำนาจยิ่งกว่ากัน* ครั้นพระชนมายุได้ ๒๙ เมื่อมีพระชายาและโอรสแล้วได้สละสมบัติศฤงคารออกศึกษาในสำนักต่าง ๆ จนในที่สุดได้ตรัสรู้ซึ่งธรรมอันลึกซึ้ง ทรงประกาศธรรมนั้นอยู่จนพระชนมายุ ๘๐ เสด็จสู่ปรินิพพาน ณ เมืองกุสินาราในมัลลประเทศ ข้อความพิสดารแห่งพระพุทธประวัติย่อมจะหาอ่านได้อยู่โดยมากเช่นในพระมหาสมณนิพนธ์ “พุทธประวัติ” แล้วไม่จำต้องกล่าวอย่างไยยิ่งขึ้นไปอีกในที่นี้ ส่วนฐานะแห่งพระพุทธศาสนาเปรียบกับศาสนาอื่น ๆ นั้นควรต้องยกขึ้นกล่าวบ้าง เพื่อเป็นการเปรียบเทียบในทางประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนานี้อยู่ในจำพวกที่กล้าคัดค้านไทรเพทและศาสนาพราหมณ์โดยตรงอันหนึ่ง จึงควรสังเกตว่ามีข้อต่างกันอย่างไรบ้าง ความคิดของคนชั้นนี้ย่อมมุ่งต่อผลอันเดียวกันคือ “โมกษ” (ความพ้นจากสสารวัฏ) แต่ลัทธิที่จะพ้นนั้นต่างอาจารย์ต่างแสดงไปคนละอย่าง พราหมณ์ชั้นนี้ก็พยายามแบ่งรับแบ่งสู้ตั้งได้ชี้แจงมาแล้วในสมัยอุปนิษัท ศาสนานี้ก็มีทางหนึ่งต่างหากดังได้กล่าวมาแล้ว ส่วนพุทธศาสนานี้ก็มีอีกทางหนึ่งต่างหากเหมือนกัน พุทธศาสนาต่างจากลัทธิอื่น ๆ ในข้อที่สอนอริยสัจ ๔ คือสอนให้รู้จักว่าทุกข์คืออะไร ๑

* ดูพระมหาสมณนิพนธ์ “พุทธประวัติ” หน้า ๒๓-๒๔ แท้จริงแคว้นศากยนี้มีทางที่จะสงสัยได้ว่าเป็นเมืองขึ้นของโกศล แต่คงจะไม่ได้อยู่ในความควบคุมเคร่งครัดนัก จึงได้มีศึกขึ้นในสมัยต่อมาซึ่งปรากฏความว่า โกศลปราบพวกศากยได้

กัณฑ์ (ความกัณฑ์) เป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ๑ ถ้าวรรณกัณฑ์ได้กัณฑ์ ๑ วิธีที่จะ
 วรรณกัณฑ์เพื่อทุกข์ซึ่งมีองค์ ๘ (เรียกว่า อัฐกัมมิกัง ทาง ๘ แพร่ง) ๑ ทาง ๘
 แพร่ง นี่แหละเป็นทางที่จะพ้นได้จากสสารวัฏตามหลักฝ่ายพระพุทธศาสนา พระธรรม
 ซึ่งควรเข้าใจสำหรับการเปรียบเทียบในการพิจารณาประวัติศาสตร์มีอยู่เพียงเท่านี้

ลักษณะที่ควรสังเกตที่สุดในตอนนี้ก็คือนามแห่งประเทศมคธ ในสมัย
 พระราชาผู้ครองมคธราชบุรีเป็นกษัตริย์วงศ์โสสุณาทรงราชสำนักที่กรุงราชฤทธิ ในเวลา
 ที่พระพุทธเจ้ามีพระชนม์อยู่นั้น พระเจ้ากรุงมคธมีพระนามว่าพิมพิสาร นัยว่าเป็นกษัตริย์
 ที่ ๕ ในวงศ์โสสุณาก เมื่อสิ้นรัชกาลลงพระเจ้าอชาตศัตรูราชโอรสได้ขึ้นสืบราชสมบัติ
 ควรจะจัดว่าเป็นพระราชาที่แข็งแรงในราชการได้พระองค์หนึ่ง แม้ในส่วนพระองค์จะมี
 ลักษณะที่ไม่สู้่น่านิยมบ้างก็ตาม ถึงอย่างไรก็ดีในรัชกาลพระเจ้าอชาตศัตรูนี้คงได้ความ
 ว่าฝ่ายมคธได้แดนวัชชีและทอนกำลังโกศล จึงได้เริ่มเป็นใหญ่ในมัธยมประเทศแต่นั้นมา
 ในสมัยหน้าประเทศมคธได้ทวีอำนาจขึ้นโดยลำดับจนได้เป็นใหญ่ทั่วมัธยมประเทศและเกือบ
 ทั่วอินเดียด้วย ดังปรากฏความต่อไปนี้

สมัยมคธแผ่อำนาจ อาเซียภาคใต้และวันตก ในขณะพระพุทธปรินิพพานตาม
 ที่พอจะสังเกตได้นั้นได้แบ่งท้องที่ดังนี้ ในทิศพายัพและปราจีนเลยแม่น้ำสินธุออกไปเป็น
 เขตอิหร่านในรัชกาลพระเจ้าซัยยารชาที่ ๑ ภายในแม่น้ำสินธุเข้ามาตอนเหนือแดนกูร์และ
 ปัญจาปคงจะมีราชาปกครองอยู่* ตอนกลางมีมัจฉและสุเรณซึ่งไม่สู้ปรากฏชัดว่าเป็นเอก
 ราชหรือขึ้นแก่ผู้ใดในเวลานี้ เหนือภูเขาหิมาลัย ในทิศวันตกมีประเทศอวันตี มีพระราชา
 ตั้งราชสำนัก ณ นครอุชเชนี (สังสฤทว่าอุชเชนี) ถัดขึ้นไปทางทิศอีสาน ระหว่างอวันตีกับ
 แม่น้ำยมุนามีประเทศวัจจ (สังสฤทว่าวัจจ) ซึ่งพระราชาประทับณเมืองโกสัมพี ณ แม่น้ำ
 ยมุนา เหนือแม่น้ำคงคาถัดประเทศวัจจขึ้นไปก็จเขตโกศล ซึ่งมีอาณาเขตด้านเหนือ
 ถึงแนวภูเขาหิมาลัยและด้านวันตกจดท้องที่ซึ่งเดิมเป็นประเทศวิเทห (เมืองหลวงมถิลา)
 ในสมัยอุปนิษัท แต่ ณ บัดนี้แยกเป็นหมู่นครวัชชีมีเมืองใหญ่คือเวลาดิหุมุหนึ่ง หมู่ถัด
 เหนือขึ้นไปอีกหมู่ ๑ ประเทศโกศลนั้นเดิมเป็นประเทศใหญ่โตในสมัยอุปนิษัทและต้นสมัย

* ดูพุทธประวัติหน้า ๑๘๓

พุทธกาล ในชั้นต้นราชสำนักตั้งที่โยทธา แต่ณ บัดนี้พระเจ้าแผ่นดินประทับที่สาวัตถิ เหนือโยทธาขึ้นไปใกล้เชิงเขาหิมาลัย แลภายหลังตกไปเป็นเมืองขึ้นของมครซึ่งอยู่ต่อไปทางทิศอาคเนย์ ส่วนในคาบสมุทรวังไคซึ่งเรียกว่าทักษิณาท (หรือ “เอกชาน” ในสมัยนี้) นั้นมีประเทศเอกราชของพวกทศยอยู่บ้างมีกลิงและอันธร์เป็นต้น เกาะลังกาที่ปลายคาบสมุทรวังไคก็เป็นเอกราชของพวกทศยที่มีชื่อเสียงอยู่แล้วอีกแห่งหนึ่ง

ความเบื้องต้นแห่งการแผ่อำนาจของมครย่อมอยู่ที่การแข่งอำนาจกับโกศลซึ่งเป็นประเทศใหญ่อยู่ในเวลานี้ ประเทศโกศลเป็นประเทศใหญ่มาแต่สมัยอุปนิษัทแล้ว มีฐานะเสมอกันหรือยิ่งกว่าประเทศวิเทห ในระหว่างสมัยอุปนิษัทกับสมัยพุทธกาลติดต่อกันนั้น ฝ่ายโกศล (พระเจ้ากัณฐ) ที่ได้แดนภาคใต้แม่น้ำคงคาซึ่งเคยเป็นประเทศใหญ่โตมีชื่อเสียงโด่งดังมากในสมัยก่อน* ตอนนีถวรสันนิษฐานได้ว่าอาณาเขตโกศลกับมครคงจะได้เริ่มจกกัน ความบาดหมางระหว่างสองประเทศคงจะได้เริ่มแต่เวลานี้มาแล้ว ด้านตะวันออกประเทศโกศลแผ่อำนาจเขตมาจากแดนพวกวัชชีและมัลละ ซึ่งคงจะได้ทำนทานโกศลไว้มากโดยแข็งแรง แต่ถึงกระนั้นก็ดี ฝ่ายโกศลได้แผ่อำนาจขึ้นไปทางทิศอีสาน กราวหนึ่งในพุทธสมัยคือศึกที่พระเจ้าวิฑูทกแห่งโกศลปราบพวกศากย* ฝ่ายพระเจ้าอชาตศัตรูเมื่อเห็นเชิงศึกแหลมเข้ามาจึงได้ใช้อุบายรวบรัดเอาแคว้นแคว้นวัชชีซึ่งตั้งอยู่ระหว่างโกศลกับมครนั้นทางคำนิรรัฐประศาสน์นโยบายอันนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงคาดไว้แล้วเมื่อจวนจะเสด็จสู่พระปรินิพพาน* ในที่สุดพระเจ้าอชาตศัตรูได้แดนวัชชีนี้ ต่อจากพระเจ้าอชาตศัตรูลงมามีความปรากฏว่าพระราชันต์ดาพระองค์หนึ่งขึ้นเสวยราชย์ทรงนามว่าอุททยิ พระราชาพระองค์นี้เป็นผู้ที่ย้ายราชสำนักไปตั้งอยู่ที่ปาฏลิบุตร ณ แม่น้ำคงคาตรงที่สมทบกับแม่น้ำคันทกี เป็นที่ไชยภูมิอันพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงสร้างบ้อมขึ้นไว้ ความสำคัญแห่งที่นี้น่าจะเห็นได้ทันทีถ้าดูแผนที่ เพราะแม่น้ำคันทกีซึ่งสมทบแม่น้ำคงคาตรงนี้นั้นเป็นแม่น้ำที่สำคัญอันหนึ่ง

* กาศีนี้มีชื่อเสียงมากในมหาภารตและชาฎก

ดูรมัปปัตถุฎกตา ภาคสาม หน้า ๒๕๔ และต่อจากนั้นไปดู Buddhist Suttas หน้า ๕ ของวิธเดวิดส์ตอนที่แปลมหาปรินิพพานสูตร

ของแกนวิเทวหัสซีและมัลล เปรียบเหมือนยึกได้สถานีรวมแห่งรถไฟต่าง ๆ สายที่ผ่านที่สำคัญมาในทิศต่าง ๆ ฉะนั้น ต่อจากพระเจ้าอูทายีมาก็ไม่มีพระราชองค์ใดที่สำคัญจนมี
คนพรรณศุทรสกุลนั้นทเปนขบถขึ้นซึ่งได้ราชสมบัติประมาณ พ.ศ. ๒๐๐ ถึงวงศ์นั้นขึ้น
ไว้ในราชสมบัติ ณ กรุงปาฏลีบุตรตั้งแต่นั้นมา เหตุการณ์ในเวลาที่ยังวงศ์นั้นทได้เป็นใหญ่
นี้ไม่มีหลักฐานฝ่ายพราหมณ์หรือพุทธปรากฏเลยว่าได้มีอย่างไรบ้าง ไม่เหมือนวงศ์เมารย
ซึ่งมีศาสนิกนิพนธ์ภาษาบาฬีอยู่เป็นอันมาก

เหตุการณ์อันหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนั้นทรงครองมครราชฐ์นี้มีเรื่องปรากฏจาก
ฝ่ายกรีก คือเรื่องพระเจ้าอเล็กซานเดอร์แผ่อำนาจมาทางตะวันออก พระเจ้าอเล็กซาน
เดอร์ราชาแห่งมาเซโดนในทิศเหนือแห่งประเทศกรีซในยุโรป ได้ขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ.
๒๐๗ ได้ทำศึกเพื่อประชิดฐานความเปนใหญ่ของพระองค์ในหมู่นครกรีกต่าง ๆ สำเร็จ
(พ.ศ. ๒๐๗—๘) แล้วข้ามมาฝั่งเอเชียตีได้อาเซียตะวันตกและไอยคุปต์จนถึงได้ไ้ราช-
อาณาจักรอิหร่านทั้งหมด (พ.ศ. ๒๑๒) แล้วจึงยกเลยเข้ามาถึงอัฟกานิสถานและแม่น้ำ
สินธุ (พ.ศ. ๒๑๖) ในที่นี้มีเรื่องว่ารัชพลได้ทราบข่าวว่าในทิศตะวันออกแห่งอินเดียมีมคร-
ราชฐ์ซึ่งฝีมือเข้มแข็ง จึงคิดระอาที่จะต้องเดินทางไกลมาทำการยุทธอีกพักใหญ่ เลยพากัน
ทูลพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ขอให้เลิกทัพกลับไป พระเจ้าอเล็กซานเดอร์เมื่อพลบและชู้
ไม่สำเร็จแล้วจึงยอมตามความประสงค์รัชพล และล่าทัพลงทางแม่น้ำสินธุ (พ.ศ. ๒๑๘)
ไปย่นขึ้นทางอ่าวอิหร่านขึ้นแม่น้ำยูเฟรติส พอถึงนครบาบิโลนได้ไม่ช้าก็ทวงยศเสียใน
พ.ศ. ๒๒๐ นั้น สงครามพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มีผลสำคัญแก่ประวัติอินเดียหลายประ
การ บางอย่างที่ควรจะยกขึ้นกล่าวบ้างก็เช่น (๑) เปนโอกาสให้ชาวกรีกได้ติดต่อกับ
ชาวอินเดียจนมีชาวกรีกเขียนเรื่องราวชาวอินเดียไว้ได้ใช้ เปนประโยชน์ในการ สอบตำนาน
ชาวอินเดียอย่างยิ่ง (๒) ฝ่ายอินเดียได้ชนบทรรมนิยมของฝ่ายกรีกไว้ก็มาก มีทาง
ศิลปวิทยาเปนต้น ฝ่ายกรีกก็ได้วิชาบางอย่างไปจากฝ่ายอินเดียเหมือนกัน

ส่วนท้องที่ในลุ่มแม่น้ำสินธุซึ่งอเล็กซานเดอร์มหาราชได้เข้าเช่นปุชกลาวติ (กรีก
เรียก ปุเกลโอติส) และตักกิสถานนั้นมีข้าหลวงฝ่ายกรีกอยู่กำกับ ณ บัดนี้ข้าหลวงกรีกผู้

หนึ่งซึ่งอยู่กำกับพระเจ้าเปอรพ (Poros) ซึ่งอยู่ในเขตบัญชาป็นนครร้ายแอบทำลายพระชนม์พระเจ้าเปอรพเสีย ประชาชนขัดเคืองจึงเกิดขบถขึ้น มีเชื้อวงศ์พระเจ้ากรุงมครนามจันทรคุปต์เป็นหัวหน้าขบถนี้ การขบถเป็นการสำเร็จ จันทรคุปต์ได้ครอบครองบ้านเมืองในทิศพายัพแห่งอินเดียแล้วยกมารบราชานันทวงศ์ที่กรุงปาฏลีบุตรจนมีชัยชนะได้ขึ้นผ่านพิภพ ปาฏลีบุตรเป็นจักรพรรดิพระองค์แรกที่ได้ครองบ้านเมืองตั้งแต่แม่น้ำสินธุตลอดจนสุดแคว้นมครในทิศตะวันออกตั้งแต่ พ.ศ. ๒๒๒ เป็นต้นไป กษัตริย์นันทวงศ์อยู่ในราชสมบัติมครตั้งแต่ พ.ศ. ๒๐๐ ถึง พ.ศ. ๒๒๒

ส่วนเหตุการณ์ในเอเชียตะวันตก เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ทิวกคตลงแล้วพวกแม่ทัพนายกองต่างรบชิงความเป็นใหญ่แก่กันแลกัน ตอนที่ติดต่อกับอินเดียลงท้ายใน พ.ศ. ๒๓๑ ตกเป็นของเซลุยออสแห่งสิเรียซึ่งตั้งราชสำนัก ณ เมืองบาบิโลนแล้วย้ายไปยังอันทิออก ใน พ.ศ. ๒๓๘ พระเจ้าเซลุยออสยกข้ามแม่น้ำสินธุมาอีกโดยหวังจะตีเอาเขตแดนเดิมของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ในเขตแม่น้ำนั้น แต่เวลานั้นไม่เหมือนครั้งอเล็กซานเดอร์ เพราะท้องที่ที่ลงไปอยู่ ในบังคับแห่งมครหมดไม่ได้กระจัดกระจายไม่ได้แยกกัน อย่างแต่ก่อน การศึกของพระเจ้าเซลุยออสจึงไม่สำเร็จ กลับต้องยกเขตแดนเบื้องตะวันตกแห่งแม่น้ำสินธุถวายพระเจ้าจันทรคุปต์อีกเป็นอันมากประมาณ ขนาดเท่ากับบะลุชิสถาน ในปัจจุบันนี้ ตั้งแต่บัดนี้มีทางพระราชไมตรีสนิทสนมระหว่างกษัตริย์วงศ์เมารยแห่งมคร กับกษัตริย์กรีกวงศ์เซลุยออสแห่งสิเรียและภายหลังได้แผ่ทางไมตรีไกลออกไปจนถึงมาเซโดเนียและไอยคุปต์ด้วย มีทูตของพระเจ้าเซลุยออสมาประจำอยู่ ณ ราชสำนักกรุงปาฏลีบุตรในรัชกาลนี้คนแรกชื่อเมกัสเทเนส

การปกครองบ้านเมืองในสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์มีทางที่จะทราบได้ ๒ ทางคือ (๑) ตามเรื่องที่มีผู้คิดมาจากหนังสือของเมกัสเทเนสซึ่งฉบับเดิมสูญเสียแล้ว (๒) ตามคัมภีร์อรรถศาสตร์ของจาณักย ซึ่งเป็นเอรรคมหาเสนาบดีของพระเจ้าจันทรคุปต์

เมกัสเทเนสกลับไปเขียนเรื่องมัธยมประเทศเรียก “อินดิกา” เล่าถึงกรุงปาฏลีบุตรโดยพิสดารแต่หนังสือนี้สูญเสียแล้ว แต่ได้เนื้อความมาบ้างก็โดยชาวกรีกอื่นๆ เขียนหนังสืออ้างถึง ซึ่งรวบรวมไว้ทั้งหมดหนังสือชื่อ “Ancient India as described in Classical Literature” ของ M'Crinde และหนังสืออื่นๆ ของท่านผู้ที่มีอีกหลายเล่มว่าด้วยเรื่องนี้

พระเจ้าจันทรคุปต์อยู่ในราชสมบัติประมาณ ๒๔ ปี ทิวศกตราว ๆ พ.ศ. ๒๔๖ พระเจ้าพินทุสารซึ่งมีสมญาว่า “อมิตรฆาต” ซึ่งเป็นราชโอรสได้เสวยราชย์ต่อมาจน พ.ศ. ๒๗๔ ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์อันใดในรัชกาลนี้มีเหตุการณ์จากสิริเยและโยยคุปต์เข้ามาประจำอยู่ ณ ปาฏลีบุตรและได้ไปเขียนเรื่องราวไว้เหมือนกัน แต่ต้นฉบับสูญหายไป เสียยังไม่มีใครค้นหาค้นคว้าความอย่างไรได้เลย

เมื่อพระเจ้าพินทุสารทิวงคตลงใน พ.ศ. ๒๗๔ จึงพระเจ้าอโศกราชโอรสได้ขึ้นเสวยราชสมบัติ อโศกกุมารนี้เดิมได้เป็นอุปราชครองอุชเชนีซึ่งสมัยนี้เป็นเมืองลูกหลวงของมคธ แต่จะมารวมเข้าอยู่ในราชอาณาจักรนี้แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ ในชั้นต้นดูเหมือนจะมีการจะลาจลแขวงเมืองกันอยู่บ้าง เพราะพระเจ้าอโศกไม่ได้รับราชภิเษกจน ๕ ปีภายหลังที่ได้ขึ้นครองเมือง คือรับราชภิเษกใน พ.ศ. ๒๗๙ พระเจ้าอโศกได้ขยายเขตแดนมคธอีกด้านหนึ่งคือตีกิลกได้ แต่ในการตีกิลกนี้พระเจ้าอโศกได้ทรงสังเกตเห็นความเสียหายอันเกิดจากยุทธภัยหลายอย่าง ทรงรู้สึกผลที่นำความลำบากมาให้แก่ประชาชนในการศึกครั้งนี้ไม่ว่าเด็กหรือหญิงชาย จึงเปลี่ยนรัฐประศาสนนโยบายบรรดาการงานพระราชสงครามอันเคยนิยมกันว่าเป็นอุปถัมภ์อันหนึ่งสำหรับ “ไว้เกียรติยศในแผ่นดิน” เป็นหน้าที่ของจักรพรรดิราชนั้น พระเจ้าอโศกทรงหมด มุ่งหมายแต่จะทนุบำรุงไพร่ฟ้าพลเมืองให้เป็นสุขให้บ้านเมืองสมบูรณ์ และจะปลูกเพาะความประพฤติดีตามระเบียบพระพุทธานุศาสน์ ในสมัยนี้จึงได้มีการโยธาสว่างถนนศาลาที่พัก กลอง และที่กั้นน้ำ ท่อน้ำ สำหรับการเพาะปลูกเป็นอันมาก ในทางศาสนาพระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์ทุกลัทธิทั่วไป แลอุทิศพระพุทธานุศาสน์เป็นพิเศษจัดไปแห่งใดก็ทรงประกาศพระธรรมไว้ทั้งนั้น โปรดให้จากไว้ทั่วพระราชอาณาจักรเป็นเครื่องเตือนใจให้ราษฎรตั้งอยู่ในธรรม ศิลาจากเหล่านี้มีประโยชน์ในทางประวัติศาสตร์เป็นอนุสาวรีย์ประการ พระเจ้าอโศกทรงศรัทธาเลื่อมใสจนถึงในปีที่ ๑๒ แห่งรัชกาลเสด็จออกทรงพระผนวช แล้วภายหลังจึงลาผนวชกลับเข้าครองราชสมบัติตามเดิม ส่วนการพระราชไมตรีก็ยังคงมีติดต่อกับนานาประเทศในปาจิณทิสโดยสนิทสนมตามเดิม ในพจนานุกรมนี้จำต้องกล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญอันหนึ่งซึ่งพระเจ้าอโศกได้กระทำไว้

คือการส่งทูตไปประณามฐาน พระพุทธ ศาสนา ในนานา ประเทศนอกเขต พระราชอาณาจักร คือบ้านเมืองต่าง ๆ ในปาจิณทิกที่มีทางพระราชไมตรีกับมคธ กับทั้งประเทศอื่น ๆ ในทิส ใต้และตะวันออก ในทิสใต้ลังกาเป็นเอกราชมีอำนาจสำคัญอยู่แห่งหนึ่ง พระเจ้าติสสะครอง อยู่เวลานี้ ฝ่ายลังกาอ้างว่ามหินทกุมารโอรสพระเจ้าอโศกได้ออกทรงผนวชและเป็นทูตไป ยังลังกา ประณามฐานพระพุทธศาสนาขึ้นในที่นั้นได้ จนพระศาสนาถาวรอยู่มาจนถึงทุก วันนี้ ในทิสตะวันออกส่งสมณทูตชื่อโสณและอุตตร ๒ รูปมายัง “สุวรรณภูมิ” ซึ่งเป็น ต้นเหตุแห่งความเจริญในเมืองไทยเรา

ราชอาณาจักร อัน พระเจ้า จันทรคุปต์ ทรงตั้ง ขึ้น และพระเจ้าพินธุสาร์ พระเจ้า อโศกรับต่อมานี้ ทิศเหนือตลอดแนวเขาหิมาลัยขึ้นไปถึงเขายินคุภูในพ่ายัพ ด้าน ปรจิณรวมคันธาระและบะลุชิสถานจนทเลที่ปากน้ำสินธุด้านใต้เกือบหมดทั้งคาบสมุทรรวม ทั้งอันธรวัย กลิงกก็ตกมาอยู่ในอำนาจนี้ในรัชกาลพระเจ้าอโศก ด้านตะวันออกตั้งแต่มคธ อกกราษฎร์เข้าไปเป็นราชอาณาจักรใหญ่ยิ่งไม่เคยมีครั้งใดเท่า พระเชษฐาภาพแห่งพระ เจ้าอโศกก็สมกับที่ได้ครอบครองราชอาณาจักรอันกว้างขวาง ถึงวินเซนตส์สมิทว่าไว้ว่า “พระราชาราช (แห่งมคธ) ถึงแม้จะขาดผลแห่งความเจริญสมัยปัจจุบัน (เช่นทางคมนาคม มีรถไฟเป็นต้น) ก็ดี ก็สามารถยังพระราชประสงค์ให้สำเร็จแม้แต่ในที่ไกล ๆ เช่นกาบูล (ในอัฟกานิสถาน) ห่างออกไปถึง ๑๒๐๐ ไมล์ และคิรันาร์ ๑๐๐๐ ไมล์ จากพระนคร (ปาฏลีบุตร) พระองค์ทรงเข้มแข็งในทางปกครองพอเพียงพอแล้วจนสามารถจะขึ้นพระแสง เข้าฝึกได้ในปีที่ ๙ แห่งรัชกาล (กว่า ๔๐ ปี) และผ่อนผันให้แก่ชาวป่าชายแดนอันคอยจะ กำเริบอยู่เสมอให้ได้ ทั้งสามารถจะหาโอกาสมาถกตบแต่งพระราชอาณาจักรด้วยสถานการณ์ การปลูกสร้างอั้งตงามและสามารถที่จะปล่อยราชกิจหันมาทรงกังวลด้วยการแผ่ธรรมให้ไพศาล ได้มาก ๆ” ดังนี้* ประมาณ พ.ศ. ๓๑๖ พระเจ้าอโศกทิวศก กษัตริย์เมารยวงศ์สืบสันตติ วงศ์ต่อมาโดยไม่มีเหตุการณ์อันใดที่สำคัญจะพึงยกมากล่าวจน พ.ศ. ๓๕๘

มคธดยอำนาจ ใน พ.ศ. ๓๕๘ นี้อำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อปุชยมิตรเป็นสกุลสูงก พวกพราหมณ์ได้ชิงราชสมบัติจากพระเจ้าแผ่นดินวงศ์เมารยตั้งตนขึ้นเป็นราชาธิปไตยแห่งมคธ

* ดู “Asoka” ของวินเซนตส์สมิท หน้า ๘๖

พระเจ้าปุษยมิติร์ ทรงถือศาสนาพราหมณ์เคร่งครัด และพยายามกีดกันพระพุทธศาสนาอยู่บ้าง ไม่อุทิศทุนศาสนาทั่วไปถึงกษัตริย์วงศ์ก่อน ๆ วงศ์คงอยู่ในราชสมบัติประมาณ ๑๑๒ ปี ในระหว่างนี้ราชอาณาจักรมคธเสื่อมถอยน้อยลงทุกชั้น ในรัชกาลพระเจ้าปุษยมิติร์นั้น กลิงคและอัครทั้งสองแห่งกลับเป็นเอกราชได้ (พ.ศ. ๓๘๕) ภายหลังนั้นกษัตริย์โยนกนามพระเจ้ามิลินท์* ซึ่งครองแดนปัญจาป ทั้งราชสำนัก ณ เมืองสากถนั้นยกมารบชนะแก่พระเจ้าปุษยมิติร์ ดินแดนในเขตปัญจาปนี้คงจะแยกไปจากราชาอาณาจักรมคธในระหว่างที่สิ้นรัชกาลพระเจ้าอโศกแล้วมาในคึกนี้มคธเสียอาณาเขตในทิศตะวันตกมีมาลวเป็นต้นแก่พระเจ้ามิลินท์แต่ กษัตริย์ โยนก เมือง สากถ ชุดนี้ อยู่มา ไม่นานก็แพ้แก่ ชาว บ่า เรียก สะกะ (ประมาณ พ.ศ. ๔๔๓) ส่วนทางกรุงปาฏลิบุตรมีพราหมณ์ชื่อกัณวายนขึ้นชิงเอาราชสมบัติ ครั้น พ.ศ. ๔๗๑ ประเทศอัครยกเข้าตีเอาปาฏลิบุตรได้ แผลอาณาเขตตลอดจากด้านใต้แห่งคาบสมุทรทักซิลาบทิศขึ้นไปจนถึงโกศลและแนวเขาหิมาลัย มคธซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นมหาประเทศใหญ่ยิ่งในชมพูทวีปก็กลายเป็นเมืองขึ้นของชาวทักสิลและอัครตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ราชอาณาจักรเดิมของมคธในเวลานั้นแบ่งออกไปเป็นหลายประเทศ ส่วนที่สำคัญที่สุดก็คือประเทศของราชาชาวสะกะในทิศตะวันตก มีลุ่มน้ำสินธุเป็นต้นแห่งหนึ่ง ประเทศกลิงคในทิศตะวันออกแห่งหนึ่ง ประเทศอัครอยู่กลางรวมทั้งท้องที่อันสมบูรณ์คือลุ่มน้ำคงคาและยมนาซึ่งที่ได้กล่าวมาแล้วอีกแห่งหนึ่งบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงต่อไปอีกนาน จึงมีผู้รวบรวมเข้าไว้อาณาจักรเดียวได้อีก แต่โบราณประวัติของอินเดียควรขีดขึ้นลงได้เพียงก่อนนี้

ลักษณะความเจริญ ลักษณะความเจริญแห่งชาวอริยที่เข้ามาในอินเดียนี้มีที่ควรสังเกตเปรียบเทียบกับแห่งอื่น ๆ บ้าง การปกครองโดยถือเอาหมู่ชนเป็นเกณฑ์ (Unit) เป็นธรรมเนียมมีมาแต่ครั้งแม่น้ำโวลกาบรรดาชาติอริยไม่ว่าในยุโรปหรือเอเชียย่อมใช้วิธีนี้ อยู่ด้วยกันในชั้นต้น ส่วน อำนาจสูงใน การปกครองนั้น อินเดีย และ อิหร่าน ใช้วิธีราชาธิปไตยตลอดมาแต่ต้นมิได้ลดหย่อน พระราชาย่อมทรงอำนาจสิทธิขาดทั่วไป (เว้นแต่ในหมู่มัลล

* ฝ่ายโยนก (กรีก) เรียกว่าแมนเดอร์ (Menander) เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ได้เอื้อมถึงพระนาคเสน ในหนังสือ มิลินทปัญหา

และวิชาชีพในภาควันออก) ข้อนี้ผิดกับพวกอริยที่ไปทางยุโรป จะเป็นด้วยผู้ทรงอำนาจสิทธิ ชาติในยุโรปมักใช้อำนาจนั้นให้ผิดคลองธรรมก็ว่าได้ เป็นบัณฑิตที่น่าจะมีใครลองรวบรวม หลักฐานมาเปรียบเทียบคุณธรรมเนียมที่พวกอริยในอินเดียมีแปลกกับอริยแห่งอื่น ๆ ก็คือ ธรรมเนียมถือพรณ หรือชั้น อริยทุก ๆ พวกย่อมมีการแบ่งชั้นทั้งนั้น เป็นนักรบหรือ ผู้ปกครอง ๑ นักบวชและนักปราชญ์ ๑ พ่อค้าชาวสวนที่ค้าขายหากิน ๑ แต่หาได้มีแห่ง ไกล่เกลียดถือจนพิสดารเคร่งครัดอย่างในอินเดียไม่ เป็นลักษณะอันหนึ่งที่ควรสังเกตว่าแปลก จากอริยอื่น ๆ ส่วนในทางศาสนาและศิลปวิทยา พวกอริยในอินเดียนับว่าได้ก้าวหน้าเลย อริยอื่น ๆ ในสมัยเดียวกันเป็นอันมาก ยิ่งทางศาสนาและวิชาหนังสือยิ่งมากเป็นพิเศษ

เรื่องไปร่วมงานพุทธยัตีที่อินเดีย

ประเทศอินเดียและลังกาคือปูพุทธศาสนาแก่กว่าประเทศเรา ๑ ปี เขาจึงครบ ๒๕๐๐ ปีก่อนเรา และฉลองกันมาตั้งแต่เดือนพฤษภาคม ซึ่งพระสงฆ์ของเราก็ได้รับเชิญให้ไปช่วยหลายรูป มีสมเด็จพระวันรัต* สันฆนายกเป็นประธาน ทั้งปรากฏในเรื่อง “พุทธยัตี” ของสันติวันนั้น ลังกามีงานฉลองเรื่อยมาทุกเดือนจนกว่าจะครบ ๑ ปี ส่วน อินเดีย นั้น ได้ทำเป็น สังเขปเมื่อ ตอน วิสาขบูชา แล้ว จะทำเป็น การ ใหญ่ เชิญชาวต่างประเทศไปด้วยในเดือนพฤศจิกายนผู้ที่ได้รับเชิญไปร่วมประชุมในคราวหลังนี้ส่วนมากเป็นผู้มีความรู้หรือสนใจในพุทธศาสนา หรือผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีหรือสันสกฤต ซึ่งบางคนมิได้เป็นพุทธศาสนิก เช่นฝรั่งหลายชาติ ผู้ได้รับเชิญจากประเทศเรา คือกรมหมื่นพิทยลาภฯ กับเจ้าคุณอนุমানราชชนนอกจากผู้ร่วมประชุม (delegate) ยังมีผู้สังเกตการอีกมาก

ข้าพเจ้าตามเสด็จกรมหมื่นพิทยลาภออกจากกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๑ พ.ย. ในฐานะผู้สังเกตการ การประชุมเริ่มวันที่ ๒๕ แต่อยากจะได้เห็นประเทศอินเดียมานานแล้ว คราวนี้เป็นโอกาสจึงได้มาก่อนกำหนดเพื่อจะได้ชมสถานที่ต่าง ๆ เท่าที่จะทำได้ ความจริงเวลา ๑๔ วันนั้นไม่พอเลย อย่างน้อยสักเดือนหนึ่งจึงจะดี เพราะมีที่ ๆ น่าดูน่าชมมากมาย

การเดินทางคราวนี้ได้ไปในฐานะแขกของรัฐบาลอินเดีย เสียเงินชั่วแต่ค่าเดินทางไปมา (นอกจากที่ไปนอกระเบียบการของเขาลางแห่ง) จึงได้ตกลงไปเครื่องบินของบริษัทแอร์อินเดีย เพื่อสนองบุญคุณของเขาในการที่เชิญมา เครื่องบินลำนี้ใหญ่โตกว้างขวางและสะอาดสบายดีทุกอย่าง เจ้าหน้าที่เป็นชาติอินเดียทั้งสิ้น เอื้อเฟื้อต่อเราดีมากออกจากกรุงเทพ ฯ ๑๓.๒๐ นาฬิกา พอครบ ๓ ชั่วโมงก็ถึงกัลกัตตาพอดี เครื่องบินจะต้องเติมน้ำมัน จึงให้คนโดยสารเข้าไปนั่งพักที่สถานี

* ปลด กิตติโสภณ ภายหลังเป็นสมเด็จพระสังฆราช

พลองจากเครื่องบินก็พบคนฝูงหนึ่ง ส่วนมากเป็นผู้หญิง ในหมู่หนึ่งคนหนึ่งมีผู้แนะนำว่า คือนางอินทิดา กานธี ธิดานายกรัฐมนตรีในหรู (จะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า) พวกนี้เข้ามาชุมนุมขอถ่ายรูปเราและพูดจาต้อนรับเป็นการใหญ่ จึงได้ทราบทั่วผิควไปความจริงเขาจะมารับศิลาบิณฑบาตชาวเม็กซิโกคนหนึ่ง เราจึงลาแยกทางมา โดยเจ้าหน้าที่บริษัทแอร์อินเดียเข้ารับรองเป็นธุระพาไปพักเลี้ยงน้ำชาและนั่งสนทนาอยู่ด้วยเป็นนาน ที่สถานมีคนแน่นสับสน ต่างชาติต่างภาษาต่างประเทศและต่างวัย ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ ได้ความว่าส่วนมากเป็นพวกจะไปประชุมพุทธศาสนิกสัมพันธ์ที่กัทมันดู ราชธานีแห่งประเทศเนปาล ซึ่งจะได้เริ่มประชุมใน ๒ วัน

นั่งคอยอยู่เท่าไร ๆ ก็ไม่มีใครมาเรียกให้ขึ้นเครื่องบินเจ้าหน้าที่คนที่ต้อนรับเราจึงไปสืบ ได้ความว่าท่อน้ำมันอันหนึ่งรั่วไป จะต้องรอท่อใหม่ซึ่งสั่งให้ส่งมาจากบอมเบย์ เขาจึงจัดรถให้ผู้โดยสารทั้งหมดเข้าไปพักในเมือง การเดินทางตอนนั้นช้ามาก เพราะรถและคนเดินทางคับคั่งยิ่งนัก ยังเข้าไปพบเขาเดินขบวนคอมมิวนิสต์กันอีก จะหลีกเลี่ยงไปทางไหนก็ไม่ได้ ติดยู่เป็นนาน กว่าถึงโรงแรมก็ถึงเวลาอาหารเย็น เขาจัดห้องให้พักในโรงแรมแกรนด์ ซึ่งเป็นโรงแรมที่ใหญ่และสะอาดสบายดีมาก อยู่ในย่านธุรกิจการค้าแต่ไม่อ้ออึ้งเลย ห้องนอนมีเครื่องทำความเย็นโดยมาก รับประทานอาหารเย็นแล้วขึ้นมานอนพักหลับไปได้ราว ๑ ชั่วโมง ใจเป็นห่วงเพราะทราบว่าเครื่องบินจะออก ๒๓.๓๐ น. (เวลาอินเดีย) เลยไม่หลับอีก ๒๓ น. คนรับใช้มาเรียกขึ้นรถกลับไปสนามบินออกเดินทางไปอีก เครื่องบินนั้นนอนได้สบาย ไม่เบียดกันอัดแอ และอากาศก็ดี เครื่องบินเดินเรียบเป็นปรกติ แต่แปลกที่แปลกท่าก็ไม่หลับได้เลยมองลงมาข้างล่างเห็นมีคหบดี นาน ๆ เห็นไฟเป็นหย่อม ๆ ยิ่งตึกเข้าก็ยิ่งเห็นบ่อยเข้า และหย่อมโตเข้าทุกที ๆ พอท้องฟ้าสว่างเรื่อย ๆ ขึ้นทางตะวันออกก็ถึงเมืองบอมเบย์ ลงจอดที่สนามบินเวลา ๕ นาฬิกา

บอมเบย์

บอมเบย์ใหญ่โตงทงมาก เป็นเมืองทำนองเดียวกับกัลกัตตาและมะทราส ก็คือ พังจะเจริญเติบโตถึงขนาดในสมัยอังกฤษปกครองเวลานั้นมั่งคั่งสมบูรณ์ มีพลเมืองมากเป็นที่สองในอินเดีย รองจากกัลกัตตาลงมา แต่ก่อนมีเกาะติดต่อกันอยู่ ๗ เกาะ อังกฤษหลายภูเขาตามเกาะนั้น ๆ ลงเกลียวให้เป็นผืนแผ่นดิน มีอ่าวใหญ่ใช้เป็นท่าเรือสำคัญและเป็นฐานทัพเรือของอินเดียด้วย ชื่อบอมเบย์นี้หนึ่งว่าเป็นคำเลียนมาจากภาษาเปอร์ตุเกสว่า บอมบาเซีย แปลว่าอ่าวงามหรืออ่าวดี แต่อีกนัยหนึ่งว่าเป็นชื่อของเทพธิดา บุมไบ ปางหนึ่งของนางอุมามรรพติชายาพระศิวะ

ประวัติของบอมเบย์มีโดยย่อว่า พวกเปอร์ตุเกสมาพบเกาะเหล่านี้ใน พ.ศ. ๒๐๔๑ และได้ก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ลงมาก ถึง พ.ศ. ๒๐๗๗ สุลต่านแห่งแคว้นคุชรัฐ* ยกบอมเบย์กับเมืองใกล้เคียงอีก ๒ เมืองให้เปอร์ตุเกส พ.ศ. ๒๒๐๔ กษัตริย์เปอร์ตุเกสพระราชทานบอมเบย์เป็นการสมโภชพระราชธิดา (กัทรินเตอะบรากันซา) ซึ่งทรงสมรสกับพระเจ้าชาร์ลส์ที่สองแห่งอังกฤษ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๒๑๑ พระเจ้าชาร์ลส์โปรดให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเช่าเป็นท่าค้าขายคิดค่าเช่าปีละ ๑๐ ปอนด์เท่านั้น สมัยนั้นมีไซเมืองใหญ่โตอันใดเมื่อทำการฉลองที่ได้อยู่ในปกครองอังกฤษมาถึง ๕๐ ปีนั้นมีพลเมือง ๕ หมื่นเท่านั้น บัดนี้มีถึง ๔ ล้านเศษ เป็นเมืองอุตสาหกรรมทอดผ้ามีโรงทอผ้าใหญ่ ๆ หลายโรงผู้คนพลเมืองนับว่าสมบูรณ์พูนสุขดีกว่าเมืองอื่น ๆ หลายเมือง และความสะอาดก็ดีมาก ถึงกระนั้นถ้าขึ้นรถไฟในตอนเช้าก็ยังไม่วายที่จะพบคนนอนตามริมถนนเกลื่อนกลาดเพราะไม่มีบ้านพออยู่

* คุชรัฐ (Gujarat หรือ Gujerat แต่ก่อนลงที่เขียน Guzarat หรือ Guzerat) ทำให้นึกถึงตอนหนึ่งในเรื่องสังข์ทอง ว่า “กลัฟักศราดออกกาดพุง” คำกษราคนนี้ได้เคยนึกอยู่มากกว่าคืออะไร พอมาอ่านพบ Guzarat เข้าในหนังสือประวัติศาสตร์อินเดียก็ดีใจ เดาเอาว่าคงจะเป็นชื่อแคว้นนี้เอง เพราะเป็นแคว้นที่ทำผ้าขายและอยู่ติดทะเลทำการค้าขายกับต่างประเทศมานานแล้ว ดูเดียวกับสุราษฎร์หรือสุรัฏฐ (สุรัฐ) ดังที่ปรากฏในวรรณคดีของเราบ่อย ๆ เช่น “ผ้าสุรัฏฐมัดใหญ่ท่านให้มา แจกไพร่ตามสับห่าออกว่าวุ่น” (ขุนช้างขุนแผน)

สนามบินอยู่ห่างจากตัวเมืองมาก แต่มีบ้านช่องเรียงรายตลอดมาไม่เปลี่ยวเลย แม้จะเป็นเวลาเช้ามีผู้คนก็ตื่นเดินไปมากันมากแล้วร้านเปิดค้าขายหลายร้าน พื้นที่บ้านเล็กบ้านน้อยเข้ามาก็ถึงบ้านงาม ๆ ที่ทำเป็นตึกใหญ่รูปเหมือน ๆ กันสร้างเป็นหมู่ ๆ ก็มาก เป็นบ้านตากอากาศริมทะเลก็มี บ้านตากอากาศริมทะเลสร้างงดงามหลายบ้าน ลางบ้านก็ใหญ่โตมาก เขาบอกว่าหลายบ้านเป็นของมหาราชแคว้นนั้นแคว้นนี้สร้างไว้สำหรับมาพักในฤดูร้อน มาถึงที่โล่งริมทะเล เห็นตึกสร้างแบบเดียวกันเป็นแถวไปจนสุดสายตา ล้วนใหญ่โตสูงทั้ง ๖-๗ ชั้น ข้างหน้าตึกเป็นหาดโล่งกว้างใหญ่ไพศาล เวลานั้นสว่างแจ้งแล้ว เห็นคนเดินตามหาดเกื่อนกล่น ล้วนเป็นผู้ชาย ตำรวจที่นั่งมาหน้ารถบอกว่าเขามาเดินเล่นกัน แต่ลางท่านสันนิษฐานว่าจะเป็นพวกมาไหว้พระอาทิตย์ในเวลาเช้า เพราะเมืองนี้มีพวกปารสียู่มาก

สุดแถวของตึกหมู่ใหญ่ก็มาถึงโรงแรมทาชมะฮาล ซึ่งทางราชการของอินเดียจองห้องไว้ให้เราพัก โรงแรมนี้ใคร ๆ บอกว่าเป็นโรงแรมใหญ่ที่สุดและดีที่สุดในเมือง เป็นที่สบายและงามมาก ตั้งอยู่ริมทะเลใกล้ “ประตูอินเดีย” ซึ่งอังกฤษได้สร้างไว้เป็นที่ระลึกในการรับเสด็จพระเจ้ายอชที่ ๕ และพระราชินีแมรี เมื่อธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ พระองค์เริ่มการประพาสอินเดียโดยเสด็จขึ้นจากเรือพระที่นั่ง ณ ที่นี้

อาบน้ำรับประทานอาหารเช้าแล้ว พยายามจะนอนก็ไม่หลับ จึงออกไปตระเวนเรื่องแลกเงินและดูซื้อของบ้าง ไปรถจ้างออกจะลำบากในเรื่องภาษา ที่จริงเขาให้รถไว้ใช้ ๑ คัน กับตำรวจคนหนึ่งสำหรับพาไปที่ต่าง ๆ แต่ตอนนั้นเราไม่ทราบ บ่ายได้ไปคุนิคมเลี้ยงควาย และผลิตนมสด ตามคำชวนของเจ้าหน้าที่ นิคมนี้เป็นที่ใหญ่โตกว้างขวางหลายร้อยไร่ มีเนินใหญ่น้อยอยู่ในบริเวณหลายเนิน สถานที่สำคัญ ๆ สร้างอยู่บนยอดเนินหลายแห่ง ทำสวนไว้มาก ๆ ก็มาก แต่ส่วนใหญ่ปล่อยให้เป็นที่หญ้าขึ้นสำหรับเป็นอาหารของควาย งานนี้เริ่มทำได้ ๔ ปีแล้ว ความมุ่งหมายที่ทำก็เพื่อให้มีน้ำนมสะอาดเลี้ยงประชาชน เวลานั้นเพิ่งทำได้พอสำหรับคนหนึ่งล้านครึ่งเท่านั้นวิธีของนิคมคือรัฐบาลจัดที่ให้ ควายเป็นของผู้เลี้ยง แต่รัฐบาลให้ค่าเลี้ยง โดยคำนวณให้ผู้เลี้ยงได้กำไรราว ๑๐ เปอร์เซ็นต์ของโชห่วย

ค่าเลี้ยง นำนมเป็นของรัฐบาล รัฐบาลยังช่วยผสมพันธุ์ให้ และมีหมอคอยตรวจและรักษาโรค อีกทั้งตรวจคุณภาพของน้ำนมด้วยปีหนึ่ง ๆ สั้นค่าใช้จ่ายมิใช่น้อย แต่รัฐบาลทำเพื่อเป็นการสงเคราะห์ประชาชน มีรายได้พอคุ้มรายจ่ายมิใช่ว่าหวังกำไร ผู้อำนวยการกุท่าทางฉลาดและสามารถมาก ชื่นชอบที่สนใจในงานของเขาเป็นอย่างยิ่ง พาให้ชมสิ่งต่าง ๆ และอธิบายให้ฟังด้วยความเพลิดเพลิดในงานของตนจริง ๆ ในชั้นต้นพาไปที่ศาลาบนยอดเนินแห่งหนึ่ง รอบ ๆ นั้นทำเป็นสวนดอกไม้รักษาไว้คงาม มองไปเห็นบริเวณนิคมนี้จนสุดสายตา ในศาลานี้มีแผนผังโรงเรียนต่าง ๆ ภายในนิคม อธิบายชี้แจงที่ต่าง ๆ ในแผนผังนั้นแล้วขึ้นรถไปดูโรงเรียนที่สำคัญ ๆ โรงเรียนมีควาย ๑,๐๐๐ ตัว ล้วนกำลังสาว มีครรภ์เป็นครั้งแรก หน้าตาทำทางของมันดูสมบูรณ์และเบิกบาน เขารักษาความสะอาดดีมาก ไม่ยอมให้ลงปรักเลย เขาว่าไม่จำเป็นถ้ามีน้ำให้อาบบริบูรณ์เช่นนี้ การลงปรักทำให้น้ำนมมีกลิ่นแรง ต่อจากนี้ได้ไปดูโรงบรรจุน้ำนมลงขวดใช้เครื่องจักรตลอด เครื่องจักรนี้ใช้แรงไฟฟ้าซึ่งทำขึ้นเองในที่ติดต่อกันไป โรงไฟฟ้านี้จำหน่ายกระแสไฟให้แก่บ้านเรือนใกล้เคียงกับนิคมด้วย มีคนอังกฤษทำงานเป็นผู้เชี่ยวชาญทางเครื่องจักรอยู่คนหนึ่ง ใกล้ ๆ กันนี้มีศาลาใหญ่หลังหนึ่งเป็นที่ขายเครื่องดื่มต่าง ๆ รวมทั้งไอศกรีมและอาหารว่าง สำหรับขายผู้ที่มาเที่ยวชมนิคมนี้ ซึ่งมีอยู่มากเสมอ

ชาลกลับค้ำแล้ว ขึ้นรถเที่ยวดูบ้านเมือง ผ่านไปทางสวนซึ่งทำบนที่เก็บน้ำประปาด้วย

วันที่ ๑๓ เข้าไปดูถ้ำซึ่งฝรั่งเรียกว่าถ้ำช้าง (Elephanta) ที่เกาะหน้าเมืองบอมเบย์ ไปด้วยรถยนต์ของรัฐบาล กินเวลาไม่ถึงชั่วโมงที่เรียกว่าถ้ำช้างนั้น ว่าเพราะที่สร้างขึ้นลงเดิมนั้นมีหินสลักเป็นรูปช้างสูงใหญ่อยู่ตัวหนึ่ง แต่เขาย้ายไปไว้เสียที่อื่นตั้งเกือบร้อยปีมาแล้ว (ความจริงในถ้ำเวลานี้ก็ยังมีรูปช้างจำหลักอยู่บ้าง) เกาะนี้ไม่ใหญ่โตนัก เคยเป็นที่ตั้งราชธานีของบ้านแถบนี้ราวศตวรรษที่ ๘ แห่ง ค.ศ. ยังมีซากอยู่แต่ข้าพเจ้ามิได้ไปดู บนเกาะมีเขาสองลูกขนานกันอยู่มีทำขึ้นลงจากเรือได้สะดวก เพราะมีเรือมาเสมอจากท่ามีทางเดินขึ้นไปถึงหน้าถ้ำ ตรงนี้มีต้นไม้ใหญ่ร่มรื่น มีลานใหญ่กับศาลาสำหรับนั่ง

พัก เจ้าหน้าที่ประจำที่นั้นเป็นนักศึกษาโบราณคดีสำเร็จจากมหาวิทยาลัย มีกิริยาอัธยาศัย
เรียบร้อย และรักษาที่นั้นไว้สะอาดเรียบร้อยทั่วไปหมดทั้งนอกและในถ้ำ

ถ้ำนี้หน้าคูมาก มีอยู่ด้วยกัน ๕ ถ้ำ ที่ผนังจำหลักเป็นเทวรูปขนาดโตกว่าคนจริง
เป็นเรื่องของพระศิวะ (ที่เราเรียกว่าพระอิศวร) ในปางและลักษณะต่าง ๆ หลายแห่ง
ด้วยกัน ล้วนท่างาม ๆ และไม่ชำรุดเสียหายที่มากนัก เพราะจำหลักจากหินทั้งแท่ง ไม่มี
รอยต่อ ในถ้ำใหญ่แรกถึง มีรูปตรีมูรติใหญ่งามมาก สูงถึง ๑๙ ฟุต ยังสมบูรณ์ดี เกือบ
จะไม่ชำรุดที่ไหนเลย ถ้าอยู่ในเมืองเราถ้ำนี้คงจะเป็นที่ตื่นเต้นมากทีเดียว แต่ในอินเดียมี
โบราณสถานมากมายด้วยกันเฉพาะที่เป็นรูปจำหลักในถ้ำเช่นนี้ก็ว่ามีถึง ๑,๒๐๐ ถ้ำ ที่ดี ๆ
และใหญ่โตกว่านี้ยังมีอีกมาก ถ้ำนี้จึงไม่สู้จะมีชาวต่างประเทศกล่าวถึงที่มากนัก อาจเป็น
ด้วยอยู่เกาะก็เป็นได้ ถึงกระนั้นชาวบอมเบย์ก็ไปชมกันเสมอ ถึงเทศกาลก็ไปนมัสการกัน
มาก การเล่นเรือไปก็สะดวกสบาย ไม่ลำบากด้วยคลื่นลม ได้ชมภูมิประเทศงาม ๆ รอบ ๆ
นั้นเป็นที่เจริญตาเจริญใจด้วย

การจำหลักรูปในถ้ำ พระเจ้าอโศกกับทศดราชันต์ดาได้ทรงริเริ่มขึ้นก่อน คือ
โปรดให้สร้างขึ้นไว้องค์ละหมู่ หมู่หนึ่ง ๆ มี ๗ ถ้ำด้วยกัน ที่ในเขตเมืองกยา แคว้นพิหาร
ต่อมาจึงได้สร้างกันแพร่หลาย โดยเฉพาะในตำบลวันทกของประเทศอินเดีย เช่นแถบ
บอมเบย์นี้ กล่าวกันว่านิยมสร้างกันมากนั้น เพราะเป็นการเหมาะสม ด้วยอินเดียเป็น
ประเทศที่มีภูเขามาก ทั้งสิ่งที่สร้างเช่นนี้เป็นของถาวรอยู่ทนนาน (แต่ข้าพเจ้าคิดว่าคงจะ
เป็นด้วยชาวอินเดียเป็นชาติที่มีศรัทธาปสาทะแรงกล้าและความพยายามมาก ทำอะไรทำ
จริง นับถืออะไรนับถือจริง คงจะเห็นได้ตลอดมา จนกระทั่งปัจจุบันนี้ ประเทศที่มีภูเขา
มากยังมีอีกตมไป แต่ไม่เห็นมีที่ไหนมีการจำหลักหินงามและมากมายใหญ่โตเช่นนี้ ได้เคย
เห็นรูปว่ามีวัดในถ้ำที่เมืองจีน แต่ตามที่ได้เห็นจากรูปก็รู้สึกว่าจะทักเทียมกันได้กับที่ใน
อินเดีย)

การจำหลักรูปในถ้ำที่อินเดียแบ่งเป็น ๓ สมัย สมัยที่ ๑ เริ่มแต่พุทธศตวรรษที่ ๓
ถึงที่ ๗ สมัยที่ ๒ ตั้งแต่ พ.ศ.ว. ที่ ๑๐ ถึง ๑๒ สมัยที่ ๓ ตั้งแต่ พ.ศ.ว. ที่ ๑๒ ถึง ๑๕

ในชั้นต้นเป็นของศาสนาพุทธแบบเถรวาท (หรือที่เรียกอีกนัยหนึ่งว่าหินยาน) ทั้งสิ้น อีกนานจึงได้มีแบบมหายานขึ้น และพวกศาสนาเซนและชินคูกิสร้างของเขาขึ้นบ้าง เช่น วัดที่เกาะนี้ก็เป็นของศาสนาชินคูกิสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ วัดพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นในชั้นแรกนั้นได้สร้าง “จิตย” (เจติย) คือห้องที่ประดิษฐานพระสถูป สำหรับใช้ทำพิธีทางศาสนาส่วนหนึ่ง กับ “วิหาร” คือที่อยู่ของสงฆ์อื่นส่วนหนึ่ง มีเจดีย์และทางเดินติดต่อกัน ต่อมาภายหลังจึงได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นใน “วิหาร” ด้วย โดยมากมักจะทำเป็น ๒ ห้อง ห้องในประดิษฐานพระพุทธรูป ห้องนอกเป็นที่อยู่ของสงฆ์ (จะได้กล่าวถึงเรื่องรูปจำหลักในถ้ำอีกต่อไปข้างหน้า) ที่เล่ามานี้เก็บความมาจากหนังสือ Cave Temples of Western India ของกระทรวงคมนาคมอินเดีย)

ตอนบ่ายไปชมพิพิธภัณฑ์สถาน เป็นตึกใหญ่โตพอใช้ มีหลายแผนกด้วยกัน คนแน่นกรียวกราวไปหมด มีทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิง เวลาของเรามีน้อย จึงได้ชมแต่แผนกโบราณคดี ซึ่งมีของสมัยโมहनโจดาร์ คือวัฒนธรรมของกลุ่มน้ำสินธุ (อินดัส) ซึ่งเป็นย่านแรก ที่ชาคิอารยเข้ามาทางมัธยม ประเทศมากน้อย และดูแผนกธรรมชาติวิทยา ภาควิชาหนึ่งด้วยตามความต้องการของผู้นำ

ออกกันไปดูห้องเก็บสัตว์น้ำ (aquarium) ซึ่งเขาเพิ่งจัดทำขึ้นได้ ๒ ปีเศษ มีพวกปลาเล็ก ๆ มาก รวมทั้งปลากัดของเรา อีกห้องหนึ่งแสดงเครื่องใช้ที่ทำด้วยหอย ห้องเก็บสัตว์น้ำนี้ทำดีมาก เท่าที่ได้เห็นมาไม่เคยจะมีดีกว่านี้ คนแน่นกรียวกราวที่สุดอีกเหมือนกัน ยังไม่เห็นห้องเก็บสัตว์น้ำที่ไหนที่มีคนแน่นถึงเพียงนี้เลย หรือจะเป็นเพราะเพิ่งทำขึ้นใหม่? ความสนใจของประชาชนทำให้ข้าพเจ้านึกอยากจะช่วยส่งปลาเสียไปให้ เพราะยังหาไม่ แต่ปลากัดของเรานั้นมีชื่อเสียงมาก ที่ไหน ๆ ก็มีตลอดจนในยุโรป และใคร ๆ ก็รู้จักว่าเป็นปลาที่มีใจกล้าหาญออกหน้าในการต่อสู้มาก สู้กันจนยับเยินแล้วก็ไม่ค่อยจะยอมเลิกเลย

ต่อจากนั้นไปดูการประกวดภาพ ซึ่งเขาขอให้ไปชม มีภาพอยู่มากที่เรียกว่าศิลปะสมัยใหม่ คือใช้สีป้าย ๆ ไปละอะ ๆ ให้คนใช้ปัญญาของเขาเองให้เห็นความหมายของภาพนั้น

ภาพเช่นนี้ปัญญาของข้าพเจ้าไม่เคยเข้าถึงเลย ไม่เห็นเป็นศิลปะอะไรที่ตรงไหน อีกชนิดหนึ่งเป็นภาพที่เขียนหน้าคนแต่ด้านข้างเท่านั้น ไม่มีด้านตรง พวกนี้ก็ไม่ได้เห็นงดงามอะไร कुคล้ายกับเด็กเขียนเล่นเสียมากกว่า นอกจากว่ามีระเบียบเรียบร้อยและสะอาดทั่วกันหมดทุก ๆ รูป ซึ่งเด็กจะทำได้โดยยากเท่านั้น ภาพเช่นนี้เห็นมีอยู่มากตามวังในอินเดีย โดยมากเป็นภาพเจ้านายในสมัยก่อน ๆ ภาพที่เขียนชนิดที่คนสามัญเห็นว่าเหมือนของจริงก็มีงาม ๆ หลายแผ่น แต่รู้สึกว่าเขาไม่ค่อยดีเท่ากัน ผู้เขียนภาพในการประกวดคราวนี้เท่าที่พบเป็นผู้หญิงสาว ๆ ทั้งนั้น มีคนหนึ่งหน้าตาดีกิริยามารยาทเรียบร้อย คงจะสังเกตเห็นว่าข้าพเจ้าชอบหยุดยืนดูแต่ภาพที่เขียนแบบหลังนี้ เลยเข้ามาขมย่องบอกว่า เขาเองเป็นผู้เขียนภาพนั้น ๆ และเดินตามไปจนตลอด

ลามจากห้องแสดงภาพแล้ว ไปชมสวนซึ่งสร้างไว้บนที่เก็บน้ำประปา ถ้าไม่บอกก็จะไม่ทราบได้เลยว่าสวนนั้นเป็นดังน้ำใหญ่คงจะนึกว่าเป็นเนินเขาสูงหนึ่ง เพราะเมืองนี้มีเขาหลายแห่งด้วยกัน สวนนั้นในชั้นเดิมคงจะงามมาก แต่เวลานี้การรักษารูสึกว่าอ่อนไป ไม่ค่อยจะสะอาดเรียบร้อยเท่าที่ควรจะเป็น ออกจากนั้นเดินข้ามถนนไปชมสวนกมลานหรรษ์ เป็นสวนสาธารณะเช่นเดียวกัน สร้างขึ้นเป็นที่ระลึกถึงภรรยาของศรีในหรุนายกรัฐมนตรีปัจจุบัน ซึ่งถึงแก่กรรมไปในระหว่างที่สามีถูกกักขังในฐานะเป็นนักโทษการเมืองสมัยอังกฤษยังปกครองอยู่ สวนนี้ยังงามที่อยู่

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เวลา ๗.๓๐ น. ออกจากสนามบินเมืองบอมเบย์ เครื่องบินที่ขึ้นมานี้เป็นเครื่องบินเล็กมาก เล็กกว่าลำใด ๆ ที่จอดอยู่ในสนามบิน ถึงกระนั้นยังมีถึง ๔ เครื่องยนต์ ใบพัดเล็ก ๆ น่ารัก คนนั่งเต็มอัตรา ๑๒ คนทั้งเจ้าหน้าที่ คู่อัดแอมมากใครจะเดินไปไหนต้องตะแคงตัว บินข้ามเทือกเขาฆาฏะวันทอันเป็นแนวขนานฝั่งทะเลลงไปได้ ระหว่างทางมองลงมากุเห็นพื้นดินแห้งแล้ง ยิ่งใกล้บอมเบย์มากยิ่งขึ้นแห้งแล้งมาก

การที่ไปอินเดียครั้งนี้ มิได้ตรงไปนครเกซีที่เดียว เพราะอยากจะได้ชมถ้ำทางเบื้องตะวันตกซึ่งเคยได้ยินมาว่าวิจิตรพิสดารยิ่งนัก จึงได้บินไปยังเมืองบอมเบย์ก่อนแล้ว

บินจากที่นั่นไปยังเมืองเอารังกะบัก ผ่านดินแดนอันเข้าใจกันว่าเคยเป็นแคว้นมหิষมัตติ ซึ่งเรารู้จักกันมาจากพระราชนิพนธ์ “อรชุนกับทศกัณฐ์” ในรัชกาลที่หก เวลาที่บินผ่านไปทอดผ้าไม่ได้ว่าเบื้องล่างแห่งท้องฟ้าที่เรากำลังบินข้ามอยู่นั้นน่าจะมีซากกรุงมหิষมัตติของพระอรชุนสหัสสพาหุ และความฝันนั้นก็เกือบจะเป็นความจริงขึ้นมาเพราะได้ผ่านซากเมืองโบราณไปหลายแห่ง หากเราไม่รู้จักท้องที่ชัดเจนพอจะชี้ให้แนลงไปได้ว่าแห่งใดเคยเป็นเมืองใด ในสัปดาห์ที่เดินทางต่อมาได้สนทนากับเจ้าหน้าที่โบราณคดีของรัฐบาลอินเดียบางคน ก็ได้ความว่า เขาไม่พบซากใดที่จะชี้ให้เด็ดขาดลงไปได้ว่าเป็นกรุงมหิษมัตตินี้ และบางคนเล่าให้ฟังว่ายังมีบางแห่งที่เคยเรียกกันว่ามหิষมณฑล ซึ่งอยู่ในแถบนี้เหมือนกัน อาจจะเป็นมหิษมัตติโบราณนั้นก็ว่าได้

น่าสังเกตว่าท้องที่แถบตะวันตกของอินเดียนี้ เพราะเคยเป็นดินแดนอันพวกอารยะเข้ามาตั้งภูมิลานบ้านเรือนอยู่ก่อนที่เข้ามาถึงมัธยมประเทศที่ลุ่มน้ำคงคา จึงเต็มไปด้วยนิยายเก่าแก่ ก่อนสมัยที่ยืนยันได้ทาง ประวัติศาสตร์ว่า แห่งใดเป็น เมืองหรือ ดินแดน ไตแน่ ท้องที่ดังว่านั้นกินไปถึงที่เป็นประเทศปากีสถานในปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่นในสศตะวันตก พันลุ่มน้ำสินธุไป ก็มีซากโบราณอันได้ชื่อว่า “สปี” ชาวปากีสถานทุกวันนี้มิได้สนใจกันว่าจะเคยเป็นเมืองอะไรแน่ รู้กันแต่เพียงว่าเก่าแก่จนไม่มีลักษณะอันใดเหลือที่จะชี้ขาดลงไปได้ว่าเป็นที่ทางยุคไหน แต่ที่น่าสนใจสำหรับพุทธศาสนิกไทยที่ว่าสปีนี้ชื่อเดียวกันกับเมืองของพระเวสสันดรก็ได้ เรื่องราวของพระเวสสันดรที่เล่ากันมากก็อยู่ในประเภทโบราณมากเพราะเป็นพระชาติก่อนพระพุทธเจ้า อีกแห่ง ๑ ที่น่ายกมากล่าวในที่นี้เพราะเป็นท้องที่ซึ่งเราผ่านเหมือนกัน ก็คือ เขารามคิรี ตามเรื่องอันเป็นนิยายโบราณของอินเดีย ก็ว่าเป็นแหล่งที่พระอิศวรสาปให้ยักษ์ตน ๑ ซึ่งทำความผิดต้องถูกสาปจากอลกานครบนเขาไกลาสให้ไปอยู่ที่เขานี้ แล้วยักษ์นั้นมองดูเมฆในฤดูฝนที่พัดผ่านรามคิรีไปทางเหนือจึงเกิดมีความรู้สึกใคร่จะส่งไปถึงคู่รักที่ยังอยู่บนเขาไกลาสและบอกทางที่พึงไปให้ว่าตามทางนั้นมีอะไรน่าสังเกตบ้าง คำสั่งอันนี้เป็นเนื้อของฉันทอันไพเราะยิ่งผู้ปากกาลิทัสซึ่งได้ชื่อว่า “เมฆุต” นักปราชญ์ทางอักษรศาสตร์นิยมกันนักกว่า นิยายโบราณที่กาลิทัส

ใช้เป็นเนื้อเรื่องของบทกวีอันยืดยาวเต็มไปด้วยบทอลังการนี้ก็ดี ทวิบทกวีก็ดี ทั้งสองอย่างเป็นชั้นเอกในวรรณคดีสากล จนนกวีทางยุโรปเอามาผูกเรื่องขึ้นแต่งกวีนิพนธ์อื่น ๆ ต่อมา เช่นกวีวิลเลอร์ (ค.ศ. ๑๗๕๔-๑๘๐๕) ได้เอาความคิด สัมผัสมาใช้เป็นบทพระนางมาเรียสตูอาร์ตซึ่งถูกขังอยู่ในสก๊อตแลนด์ สัมผัสให้เชิญพระเสาวนีย์ข้ามไปยังประเทศของท่าน ทางตะวันออกนั้นว่า

Eilende Wolken, Segler der Lüfte!
Wer mit euch wandere, wer mit euch schiffte!
Grüßet mir freundlich mein Jugendland!
Ich bin gefangen, Ich bin in Barden,
Ach ich hab' keinen andern Gesandten!
Frei in Lüften ist eure Bahn,
Ihr seid nicht dieser Königin untertan.

ข้าพเจ้าพูดเพื่อเจ้านอกเรื่องมาเสียนาน ผู้อ่านที่มีใจคนมีหัวเฟื่องเช่นข้าพเจ้าอาจเบื่อเต็มที่แล้วก็ได้ อย่างไรก็ตาม หนังสือเรื่องเที่ยวอินเดียที่นำมาพิมพ์ในที่นี้มีได้เฟื่องเช่นนั้นเพราะผู้แต่งไม่ได้เป็นคน “เฟื่อง” หากเป็นคนรู้จักสังเกตจดจำ ไม่เกียจคร้านที่จะเขียนเรื่องไว้จนได้มาเป็นประโยชน์แก่ข้าพเจ้าครั้งนี้ ข้าพเจ้าขอบันทึกความรู้สึกบุญคุณของเธอไว้ด้วย

เวลา ๘.๓๐ น. ถึงเอารังกะบัต มองจากเครื่องบินเห็นที่ฝั่งพระศพนมหีพระเจ้าเอารังเซบดนัก คูไกล ๆ เช่นนี้เห็นคล้ายทาชมาฮาลมาก ได้ทราบว่ายื่นแบบกันแต่เล็กกว่ามากและไม่งามเหมือน เห็นจะสิ้นเปลืองในการก่อสร้างน้อยกว่ากันมาก

วันที่ ๑๔ ผู้ที่มารับมีพวกกองโบราณคดีและตำรวจ มีการเป่าแตรรับด้วย ผู้มาต้อนรับว่าพึงได้รับข่าวที่เราจะมาเมื่อคืนนี้ดีแล้ว โรงแรมเต็มหมด จะจัดให้ไปอยู่เรือนพักทางราชการที่คู่คาบัตระยะทางกว่าครึ่งชั่วโมงไปในชนบท เราจึงฝากของที่ไม่ว่าจะเป็นจะใช้ไว้ที่โรงแรมของรถไฟ ซึ่งเป็นโรงแรมแห่งเดียวในเมืองนี้ แต่ก็มีผู้หญิงอังกฤษคน ๑ เป็นผู้จัดการ แล้วขึ้นรถไปกับนายอำเภอและคนอื่น ๆ ที่มารับแควที่ฝั่งพระศพนพระมหีของพระเจ้าเอารังเซบซึ่งพระโอรสสร้างถวาย ยื่นแบบทาชมาฮาล แต่ค้อยกว่า

มากอย่างจะเปรียบเทียบกันไม่ได้ ตรงที่ฝั่งไม่มีอะไรก่อสร้างไว้เลย มีแต่ผ้าคลุมอยู่เพราะเป็น
ความประสงค์ของท่านผู้ล่องลပ်ไปนั้นว่าขอให้หลบแต่ดินเท่านั้น ที่นี้แม้จะมีหลังคาสูง
ตระหง่านอยู่ก็มีช่องให้แสงแดดส่องเข้ามาถึงที่ฝั่งพระศพได้ นัยว่า ๆ ฝนก็สาดเข้าถึงด้วย
เหมือนกัน

ออกจากที่นี้ไปคุสระน้ำซึ่งทำน้ำพุไว้ มีต้นไทรใหญ่ รากย้อยลงมาแต่ไม่มาก
เหมือนไทรย้อยของเรา สระนี้เป็นที่ชุ่มชื้นมากในความรู้สึกของข้าพเจ้า เพราะเมื่อนั่ง
คุแห่งแล้งร่วงโรย เมื่อได้ยินเสียงน้ำไหลซ่า ๆ ได้เห็นสระใหญ่มีน้ำเบี่ยมอยู่และได้ยินอยู่
ไ้ร่มไม้ใหญ่ใบหนาก็นึกขึ้นใจนัก ต่อจากนี้ก็ไปซื้อของในตลาดด้วย เป็นของที่ระลึก
ฝีมือชาวเมืองนี้

กินอาหารกลางวันแล้วเดินทางไปเอ็ลลอร่า หรือ เวพูราภูมิประเทศที่ผ่าน ไปเป็น
ไร่อ้อย ไร่ข้าวฟ่าง ไม่สู้จะเจริญนัก พื้นแผ่นดินแห้งแล้งกว่าภาคอีสานของเราเสียอีก
ทำให้ครุ่นคิดว่านานไปเราจะเป็นเช่นนี้บ้างหรือไม่ นายคุปต์เจ้าหน้าที่โบราณคดีที่นี้บอกว่า
เป็นธรรมดาจะแห้งแล้งไปเสมอ ทั้งมนุษย์ยังช่วยทำให้แห้งแล้งด้วยการตัดต้นไม้ไปใช้
แล้วไม่ปลูกเติมให้พอ ทำให้มาถึงในเมืองเราที่เล่ากันว่า เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ นั้น เรือ
พระที่นั่งเดินทะเลเช่นเรืออัครเศยังขึ้นไปเมืองเหนือได้ ยังจับคันนี้มีการขุดสันดอนเข้าด้วย
คุก็คล้ายกับเป็น การเร่งให้แห้งเร็วขึ้น แต่ก่อน นี้แถวนี้ก็เป็นที่อยู่คนสมบูรณ์ พอใช้
พระราชาริราชองค์ ๑ ในวงศ์ศุภลักษณ์ได้ย้ายราชธานีจากเตลีสมาตั้งที่เกาะลัตะบัด (แต่ก่อน
นี้ชื่อเทวคิริ อยู่ตามทางที่เราผ่านไปวันนี้) เมืองนี้สร้างบนเขาสูงชะลูดเกือบเหมือนภูเขา
ทอง ยังมีบ่อมคุลุ่มอยู่ดูท่าทางมันคงมีทางขึ้นข้างในไปยังยอดเขามีเรื่องราวว่า พระราชา-
ริราชทรงสั่งให้ทุกคนย้ายมา มิให้เหลืออยู่เลย ชายตาบอดคน ๑ ขอไม่มา จึงถูกกริ้ว
ทรงสั่งให้จับตัวผูกเชือกให้ช้างลากมา จนตายก็ยังไมยอมให้เลิกลาก กว่าจะถึงที่พักก็เหลือ
แต่ขาเท่านั้น เรื่องนี้จะเท็จจริงเพียงไรก็ไม่มีความที่จะทราบได้

ผ่านทะเลาะบัดไปสักครู่ก็ถึงเรือนพักของทางราชการ เป็นตึกมีห้องใหญ่ ๆ
หลายห้อง เดิมเป็นที่ประทับของนิฮามแห่งไฮคะระบัดเดียนนี้เป็นของรัฐบาลกลางแห่ง

อินเคีย ตึกนี้ตั้งอยู่บนไหล่เขา มองลงมาเห็นทุ่งนาป่าเขาไปไกลมากเป็นที่เจริญตา แต่เป็นที่เปลี่ยวมากไม่เห็นมีบ้านผู้คนคนอยู่ใกล้ ๆ เลย ยังข้าห้อมล้อมไปด้วยสุสานของเจ้านายและผู้มีเกียรติราย ๆ ไป พระศพพระเจ้ากรุงศรีทอง ๑ ก็ฝังอยู่บนยอดเขาสูงแห่ง ๑ มองเห็นได้ถนัดจากที่เรพักอยู่ชั้นพระธิดาของท่านมาเป็นชายาของเจ้านายทางนี้ จึงให้เชิญพระศพพระบิดามาฝังไว้ที่นี่ เพราะมีเรื่องไม่ถูกต้องกับทางบ้านเมือง ไม่ยอมเสด็จกลับไปตุรกี

เจ้าหน้าที่ ๆ พาเรามาบอกให้พักอยู่จน ๑๖ น. จึงได้ออกไปชมโบราณสถาน (เอ็ลลอร่า) ได้ดูถ้ำเลขที่ ๑๑ ๑๓ ๓๒ รวม ๓ แห่งถ้ำเหล่านี้ล้วนงามวิเศษที่จะพรรณนา โดยเฉพาะถ้ำที่ ๑๓ ซึ่งเป็นถ้ำสำหรับศาสนาพราหมณ์ชั้นวิเศษที่สุด จำหลักเป็นรูปพระศิวะและพระอมาในโอกาสต่าง ๆ ตามเรื่องราวของท่าน รูปนั้น ๆ โทษนาคนจริง หรือจะโทษว่าเสียด้วยซ้ำไป ชาวว่าในการที่ท่านมีเศษศิลาที่ต้องขนออกเป็นน้ำหนักถึง ๔ ล้าน (?) ตัน ถ้ำที่ ๑๑ เป็นเรื่องศาสนาพุทธ ถ้ำที่ ๓๒ เป็นเรื่องศาสนาเชน ยังมีมากแต่หมดเวลาเสียแล้วก็ต้องกลับมา เห็นถ้ำเหล่านี้แล้วทำให้คิดว่าโบราณสถานที่นี่ควรวัดนั้นค่อยลงไปเสียแล้วในความวิเศษ เพราะถึงแม้จะใหญ่โตงดงามน่าพิศวงก็เป็นของก่อทิ้งขึ้นไม่ชอบใจก็รื้อลงเปลี่ยนแปลงใหม่ได้ น่าจะทำไถ่ได้ง่ายกว่าจำหลักลงในภูเขาเช่นนั้น

กลับถึงที่พักค่านายคุปกกับนายบาตานซึ่งผู้พามานั่งคุยอยู่ด้วยอีกนานจึงลากลับไป เราอยู่กันตามลำพังกับพวกคนรับใช้ ซึ่งพยายามต้อนรับอย่างดียิ่ง คนเหล่านี้เดิมเป็นมหาดเล็กของนิซามแห่งไฮดาระบาด มีเครื่องแบบต่าง และมีกิริยามารยาทเรียบร้อย คน ๑ เป็นหัวหน้า กินหมากฟันคำแต่พูดอังกฤษดีมาก มีคนเดินโต๊ะหลายคน คน ๑ ชื่อกุลลาบ พูดอังกฤษได้ดีพอใช้ ถึงแม้ว่าจะได้รับไมตรีจิตมิตรภาพเป็นอย่างดี แต่เราก็ไม่ค่อยสบายนัก เพราะรู้สึกความบกพร่องทางเรื่องความสะดวกอยู่มาก โดยเฉพาะสำหรับอาหาร ถึงกระนั้นก็นอนหลับดีพอใช้ เพราะเงียบมาก อากาศก็เย็นสบาย เขาให้ตำรวจมารักษาการณ์ ๖ คน ตื่นขึ้นตึก ๆ ได้ยินเสียงเดินอยู่ไม่ไกลนัก

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน กินอาหารเช้าแล้ว รอยุ่จน ๘ น.เศษ นายบาตานซึ่งที่
 จิ้งขึ้นรถมารับ (ทาง ๑๔ ไมล์จากเอารังกะบัต) ออกเดินทางมาในเมือง แวะเคารพ
 ที่ฝังพระศพพระเจ้าเอารังเซบสร้างไว้บนเนินเขาที่พระศพไม่มีอนุสาวรีย์หรือสิ่งใดสร้างไว้
 ข้างบนทำนองเดียวกับพระมหีเข้าไปในเมืองเอารังกะบัตรับนายวาหิตข่านเจ้าหน้าที่กอง
 ไบราดเคตกับนางสาวอะไรที่เป็นผู้จัดการเรื่องท่องเที่ยวแล้วไปอชันตา หนทางที่ไปก่อน
 ข้างจะแห้งแล้ง เป็นระยะทาง ๖๔ ไมล์ ถึงที่พักทำใหม่สะอาดเรียบร้อยกว่าที่พักเมื่อคิน
 นั้นมาก กินอาหารแล้วขึ้นรถไปอีกครู่ใหญ่ลงเขาสูงพันฟุตเศษ แล้วแล่นรถต่อไปอีก
 ครู่ใหญ่จึงถึงถ้ำอยู่ในหุบเขา มีเขาเป็นวงล้อม มีลำธารน้ำตกไหลผ่านเข้าไปถ้ำซึ่งเริ่ม
 สร้างขึ้นเรื่อย ๆ มาเป็นเวลากว่า ๘๐๐ ปี ตั้งแต่ก่อนคริสต์ศักราชเล็กน้อย แต่ถูกทอดทิ้ง
 ไปเสียนาน ต่อเมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๕ ทหารอังกฤษมาจับผู้ร้าย ได้ทราบเรื่องจากเด็ก ๆ แถบ
 นั้นว่ามีถ้ำอยู่ในวงล้อมของภูเขาจึงตามไปจับผู้ร้ายได้ แล้วยังได้พบถ้ำอันมีลายจำหลักงาม
 อย่างวิเศษตามฝาผนังและเพดาน อีกทั้งพระพุทธรูปใหญ่น้อยอีกมากมาย รัฐบาลได้ทำ
 การแผ้วถางพื้นที่ใหม่ทั่วไปเจ้าหน้าที่ไบราดเคตคนที่มากับเรานี้ ก็ยังได้พบถ้ำใหม่อีก
 ถ้ำ ๑ เมื่อไม่นานมานี้เอง ภาพในถ้ำเหล่านี้เป็นเรื่องราวศาสนาพุทธทั้งนั้น ภาพสลักก็มี
 ภาพเขียนก็มี การเขียนภาพในถ้ำชั้นต้นเมื่อภิกษุในพุทธศาสนาไปอยู่นั้นเธอผสมปูนและ
 หินทำนองซิเมนต์ลงพื้นซึ่งขรุขระให้เรียบเสียก่อนแล้วจึงเขียนต่อมา พวกผู้ร้ายอาศัย
 หุงต้มอาหารอยู่ในถ้ำมาอีกช้านาน กวันจับลายภาพที่เขียนไว้จนมีคัมภีร์หมด ในปัจจุบัน
 เขาใช้เครื่องมือเหล็กฉีกลงจนสีเดิมแจ่มออกมาเป็นบางส่วน จะได้เห็นลวดลายประณีตงดงาม
 นายวาหิตข่านผู้เป็นช่างอธิบายด้วยความเต็มใจ เสียแต่หูเราไม่ชินกับวิธีพูดของเขา ฟังไม่
 ค่อยเข้าใจความจึงพลาดไปเสียมาก การรักษาสถานที่ที่น่าสนใจสะอาดหมดจดไปทั้งนั้นไม่มี
 กองขยะหรือขวคแตกทิ้งไว้แห่งใดเลย เขาทำถนนคั่นต่อระหว่างหน้าถ้ำต่าง ๆ เดินได้
 สะดวกสบาย ขณะไปนั้นเป็นเวลาแดดจัดเต็มที่แต่ก็อยากคุ่อไป หากบ่ายมากแล้วเกรงใจ
 พวกที่ยังมิได้กินอาหารกลางวัน ทั้งเราก็ก้ออกจะเหนื่อยกันแล้ว จึงกลับมาถึงที่พักก่อน
 ๑๔ น. เศษ แล้วขึ้นรถยนต์กลับมายังโรงแรมรถไฟที่เอารังกะบัต ๑๗ น. เศษ โรงแรม
 นี้สะอาดสบายดีมาก

วันที่ซึ่งเขาพบคันกรรณิการิ ถามนายวาหิตข่านว่าคันอะไรเขาบอกว่าปาริชาติ
เลยดีใจมากเพราะอยากรู้มานานแล้วว่าชื่อปาริชาตินี้ได้แก่คันอะไร ภายหลังได้ทราบว่า
ชาวอินเดียภาคเหนือเรียกปาริชาติ ภาคใต้เรียก กรรณิการิ

ศักราชที่ ๑๖ พุทธศักราช บินไปกวาลยอร์

นายบาตานซึ่งห์และนายเสนคุปต์มาส่งที่สนามบิน เครื่องบินออกเมื่อ ๙. น.
นอกจากเรายังมีผู้โดยสารอีกสองคนเท่านั้น หญิง ๑ ชาย ๑ เข้าใจว่าเป็นแม่กับลูก ผู้หญิง
ดูท่าฉลาดคล่องแคล่วมาพูดทักทายเราดี ภายหลังมาพักที่โรงแรมเดียวกัน ได้ความว่าเป็น
การภาพยนตร์ แต่เห็นจะอายุมากแล้ว เรือบินแฉะสองแห่ง ๆ ละครูใหญ่ ๆ ก็ที่อินคอร์
และโกลาต พี่ชายใหญ่ออกจะเมาเพราะเครื่องบินเล็กและโคลงมาก ตอนสาย เวลา ๑๓.๑๕
ถึงกวาลยอร์ นายเมทะผู้ว่าราชการมารับกับข้าราชการอื่นอีกหลายคน พามาอยู่ที่โรงแรม
กวาลยอร์ เป็นอาคารใหญ่โตแต่เก่า เขาจัดให้อยู่ชั้นล่าง ตามธรรมเนียมที่นี้ซึ่งให้แขก
ชั้นที่อยู่ชั้นล่าง กันมู่ลิไว้ตามหน้าต่างประตู จุศรูปหอมตระหลบไปหมดจนทนไม่ไหวต้อง
ดับเสีย ห้องเหล่านี้มีคัมแม้เวลากลางวันเขานิยมกันว่าเย็นดี เลยต้องจุดไฟฟ้า

กินกลางวันแล้วไปคู้วังเก่าบนเขาข้างเมือง สร้างไว้แข็งแรงเป็นที่ ๆ น่าคนุ่
สนใจ กับคูโรงเรียนกินนอนชนิดบับลิสกุล เช่น วชิราวุธวิทยาลัย เรียกว่าโรงเรียนสิน
เตียตามพระนามของมหाराชาผู้ทรงสร้างไว้ เขาเลี้ยงน้ำชาเครื่องว่างด้วย ขากลับลงมา
จากข้างบนแฉะรูปมหาวิระ (นิครนถ์นาฏบุตร) ขนาดใหญ่สลักไว้ในเนื้อเขาแฉะคูรันตัว
อย่างของฝีมือของรัฐบาลและหอศิลป์ กลับถึงที่พักเวลาค่ำ ราของครักษ์ของมหाराชา
รับสั่งมหาราณีให้มาเยี่ยมและเชิญไปกินอาหารค่ำที่ในวังซึ่งเล่ากันว่างดงามวิจิตรพิสดาร
ครั้นเราไปถึงมหาราณีถึงมารับที่รถจอด ทรงสวมมาลาประทานและ “คม” ด้วย แล้วทรง
พาขึ้นไปสมทบแขกอื่น ๆ ที่พร้อมกันอยู่ข้างบนพระตำหนัก ทางที่ขึ้นไปได้คูลูกกรงบันได
ที่ชมกันนักว่าหล่อด้วยแก้วผลึกอย่างงาม วันนี้ผอญุมหาราชาเสด็จไม่อยู่ไปต่างจังหวัดเสีย
แขกอื่นมีนางอินทிரากานธี บุตรีนายกรัฐมนตรีเนहरुและเป็นแขกพักอยู่ในวังนี้เพราะมา
ด้วยราชการ เป็นคนคล่องแคล่วหน้าตาดี แต่งตัวธรรมดาที่สุด ไม่มีท่าทางวางโต

คลุกคลีกันเองกับผู้ที่ไปในที่นั่นทั้งหมด ทรงสนทนาปราศรัยกับเราเป็นอย่างดี ตรัสภาษาอังกฤษแตกฉานเยี่ยงเจ้านายอินเดียโดยมาก อาหารค่ำวันนั้นเลี้ยงอย่างกันเอง ต่างคนต่างไปพัก เป็นอาหารพื้นเมืองเป็นส่วนมาก ของหวานมีขนมไส้ไก่ด้วย แต่เขาเรียกชื่ออย่าง ๑ ซึ่งไม่ได้แปลว่าไส้ไก่ พวกผู้หญิงกินขนมด้วยมือ แล้วไปล้างที่โตะริมฝ้ามหาราฐก็ล้างอย่างเดียวกัน ณ ที่สำหรับล้างมือนี้มีกาน้ำชาสามสบู่และกระโถนปากแตรเช่นที่ใช้กันในเมืองเรา ล้วนทำด้วยเงิน ในกระโถนนั้นมีใบไม้วางไว้หลายช่อ คงจะเพื่อกันมิให้น้ำกระเซ็น

วังนี้มีผู้ชมกันว่างามนัก มีระย้าโคมแก้วแขวนอยู่ในห้องรับแขกใหญ่โต พรหมท้าวกันว่าเป็นพรหมที่ใหญ่ที่สุดในโลก รวบบันไดและลูกกรงก็ทำด้วยแก้วผลึกงดงาม ภายในกุลาลัยพระที่นั่งจักรี

เสาร์ที่ ๑๗ กวาลยอร์

เวลาเข้าไปดูพระตำหนักพระนางกิริทบนชาอันเป็นอาคารใหญ่โตงดงาม มีห้องเลี้ยวตลอดไปมาอยู่ภายในอาคารนั้น เวลานั้นจัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถาน ภัณฑารักษ์ชื่อ ตรีเวที เป็นคนรู้อะไร ๆ มากแต่หูหนวกต้องใช้เครื่องขยายเสียงในเมื่อจะพูดจากัน เขาอธิบายอย่างเต็มที่ทีเดียว จากวังบนภูเขาได้แวะไปดูที่ฝังศพตันเสน นักประพันธ์และดนตรี เป็นราชบริพารของพระเจ้าอัครบาร์ ที่ฝังศพนี้ทำด้วยหินอ่อนงดงามนัก พระเจ้าอัครบาร์เป็นพระมหากษัตริย์ที่สนพระราชหฤทัยในวรรณกรรมและศิลปกรรม ทรงรวบรวมศิลปปิ่นไว้รอบ ๆ พระองค์มากด้วยกัน ล้วนเป็นผู้มีชื่อเสียงในทางของเขาทั้งนั้น แต่พระองค์เองนั้นไม่ทรงอ่านหนังสือได้เลย โปรดจำคำประพันธ์หรือวาตะไพละไว้เป็นอันมาก หากลับที่พักแวะสักการะที่ฝังพระอังคารพระนางลักษมีเทวีซึ่งออกรบอังกฤษแต่พระชนมายุได้เพียง ๒๓ ปีด้วยความแข็งขัน ในที่สุดเสียพระชนม์ในทรีบ แต่ได้รับคำชมของอังกฤษผู้เป็นศัตรูว่า ทหารที่เก่งที่สุดในการต่อสู้คราวนี้คือมหาราฐลักษมีเทวีผู้นี้

เสร็จอาหารกลางวัน นายเมทะผู้ว่าราชการจังหวัด ซึ่งได้มารับเมื่อวันก่อนก็มารับอีก ท่านผู้นี้อายุเห็นจะไม่เท่าไรนัก กล่องแคล่วและสุขุม กิริยาสุภาพน่านับถือ ภรรยา

ก็เรียบร้อยดี เข้ากันได้สนิทกับพวกเก่า ๆ เช่นมหาราฐเป็นต้น เมื่อคืนก็ไปในงานเลี้ยง
ด้วย แต่สามีมิได้ไปเพราะเท้าเจ็บ แม้เวลาที่มาบรรณนี้ก็ยังไม่คล่องดี นั่งคุยกันอยู่
นาน แล้วพามาขึ้นรถไฟเดินทางต่อไป

ตอนนั้นขอแทรกเรื่องการปกครองของอินเดียสักหน่อย

อินเดียได้อิสระภาพเมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ค.ศ. ๑๙๔๗ ในเวลานั้นมีรัฐต่าง ๆ
ทั้งใหญ่น้อยรวม ๕๖๒ รัฐ ได้เจรจากันระหว่างรัฐต่าง ๆ เกี่ยวกับอำนาจการปกครอง
ที่มีอยู่ซับซ้อนราว ๒ ปีก็ค่อยเป็นรูปขึ้น ครั้นร่างรัฐธรรมนูญแล้วก็ประกาศใช้ในวันที่
๒๖ มกราคม ค.ศ. ๑๙๕๐ จึงนับว่าวันที่ ๒๖ มกราคม เป็นวันชาติแต่นั้นมา ตอนนั้นแบ่ง
ประเทศเป็น ๒๙ รัฐ บางรัฐก็ให้มหาราชาซึ่งครองอยู่แต่เดิมคงเป็นประมุขอยู่ เรียกว่า
“ราชประมุข” หน้าที่ที่ทรงทำก็คล้ายกับพระมหากษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญ บางรัฐก็มี
“ผู้ว่าราชการ” (Governor) ซึ่งรัฐบาลกลางส่งไป รัฐทั้งสองประเภทนี้มี “มุขมนตรี”
(Chief Minister) สำหรับบัญชาการงานต่าง ๆ ทุก ๆ รัฐมีสภาและรัฐบาลของตนเอง
เลือกกันขึ้นเอง ยังมีรัฐบาลกลางตั้งอยู่ที่นิวเดลีซึ่งมีอำนาจสูงสุด มีดินแดนขึ้นอยู่กับ
รัฐบาลกลางโดยตรงบ้าง เช่นหมู่เกาะนิโคบา และแคว้นบางแคว้นเช่นมณีปุร ฯลฯ
ประมุขของรัฐบาลกลางอยู่ที่นิวเดลีซึ่งราษฎรทั่วประเทศเลือกขึ้นเป็นประธานาธิบดี กับมี
นายกรัฐมนตรีอีกตำแหน่ง ๑ ด้วย รัฐสภาของรัฐบาลกลางมี ๒ สภา คือสภาผู้แทน
ราษฎรเรียกว่า “โลกสภา” สภาสูงเรียก “ราชยสภา” สมาชิกของสภาทั้งสองนี้รัฐต่าง ๆ
เลือกทั้งมา โลกสภามีสมาชิกไม่เกิน ๕๐๐ คน ราชยสภาไม่เกิน ๒๕๐ คน ในจำนวน
สมาชิกราชยสภา ๒๕๐ คนนี้ ประธานาธิบดีตั้งมาได้ ๑๒ คน เลือกเฉพาะผู้ที่มีความรู้
ความชำนาญในการบ้านเมืองและศิลปของชาติ

ต่อมามีการเปลี่ยนแปลงอีก ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๙๕๖ มา อินเดียประกอบด้วยรัฐ
ต่าง ๆ ๑๔ รัฐ เลิกตำแหน่งราชประมุข ทุกรัฐมี “ผู้ว่าราชการ” ซึ่งประธานาธิบดีตั้งไป
จากนิวเดลีส่วน “มุขมนตรี” ยังคงมีอยู่อย่างเก่า*

*จากหนังสือ India 1956 Annual Review ซึ่งสถานเอกอัครราชทูตอินเดียส่งมาให้

รถออก ๑๔ น. มาถึงอัครา ๑๖ น. ข้าราชการมารับหลายคนพาไปอยู่ที่บ้านของรัฐบาลในสวนใหญ่ เวลานั้นโรงแรมเต็มหมด เขาไม่มีที่ทิ้งสิ่งให้มาพักที่นี้ซึ่งรัฐมนตรีฟื้นฟูประเทศมาพักอยู่แล้ว เวลา ๑๗ น. ขับรถไปหมู่บ้านเมืองแล้วไปกินอาหารเย็นที่โรงแรมอิมเบียร์เรียล ชวนนายสิงห์เจ้าหน้าที่จัดการท่องเที่ยวกินด้วย แล้วไปดูทาสมาหาด เพราะวันนี้เป็นวันเพ็ญ แต่มีหมอกมากจึงไม่เห็นงมคนไปดูกันเชิงแซ่ เป็นพวกยูเนสโกด้วยก็มาก เขามาประชุมที่เคพี

อาทิตย์ที่ ๑๔

สายไปคู อติมุต—อุค—เกลาห์ คือที่ฝังศพบิดาของพระนางนุระชาน ท่านผู้นี้เป็นชาวอิหร่าน หลบหนีภัยมาอยู่ที่ประเทศนี้กับภรรยาและบุตรอายุ ๕—๖ เดือน ระหว่างเดินทางมานั้นลำบากคอยอยากจนเกือบจะไปไม่ไหว จึงตกใจทั้งตกเสีย แต่เผอิญมีพ่อค้าคน ๑ มาพบเข้า จึงเก็บมาเลี้ยงไว้ ครั้นโตเป็นสาวขึ้นได้เป็นนมเหสีของพระเจ้าชะห์คีร์โอรสพระเจ้าอัคบาร์ ได้พระราชทานนามว่านุระชาน ๆ จึงสร้างสุสานขึ้นบรรจุศพบิดามารดา และพ่อค้าที่เก็บท่านมาเลี้ยงไว้นั้น บิดาของท่านก็ได้ทำราชการเป็นใหญ่เป็นโต มีบุตรชายก็เป็นคนสามารถมาก ได้เป็นกำลังช่วยชายะหานจนได้เป็นใหญ่ วิชาของท่านผู้นี้ก็อมมัตสมาหาดอัคมเหสีที่โปรดปรานยิ่งของชายะหาน เมื่อสิ้นพระชนม์ลงในคราวที่ประสูติพระกุมารองค์ที่ ๑๕ ชายะหานเสียพระทัยสุดประมาณ จึงสร้างทาสมาหาดอันงดงามยิ่งนั้นเป็นที่ฝังพระศพของเธอ

ตอนบ่ายไปวังแดง คือพระมหาราชวังซึ่งมีบ้อมปราการแข็งแรงเป็นที่ใหญ่โตมาก เพราะพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงก่อสร้างเพิ่มเติมมาถึง ๓ รัชกาล คืออัคบาร์ส่วน ๑ ชะห์คีร์ (โอรสอัคบาร์) ส่วน ๑ ทำด้วยหินแดง แล้วชายะหานสร้างต่อมาอีกส่วน ๑ ด้วยหินอ่อน ต่อจากนั้นไปดูทาสมาหาดอีก นายรามายันพนักงานโบราณคดีช่างอธิบายดีมาก ทั้งเป็นคนอริยาสัยนุ่มนวลดีด้วย ได้เป็นผู้เล่าเรื่องนุระชานทั้งได้จดไว้ข้างบนนี้

จันทร์ที่ ๑๙

เข้าไปดูที่ฝั่งพระศพพระเจ้าอัคร ที่ตำบลสิกันทรา ท่านพระองค์นี้เป็นผู้ที่คนนิยมนับถือมาก และทำการงานสำเร็จดี นับว่าเป็นมหाराของค์ ๑ นักประวัติศาสตร์ยกย่องว่าสำคัญเท่า ๆ กับพระเจ้าอโศก ออกจากนี้ไปดูพิพิธภัณฑที่มฤราซึ่งดีมาก แล้วไปพดูทาววันซึ่งในสมัยโบราณเป็นป่าทึบ ยังมีเรื่องพระกฤษณ (ในนารายณ์สิบปาง) ว่าพระมารดาส่งไปหลบภัยอยู่ ณ ที่นี้จนเติบโตใหญ่อยู่กับพวกโคบาล แต่บัดนี้เกือบจะเป็นทะเลทรายอยู่แล้ว ใครจะมาหลบภัยใด ๆ อยู่ที่นี่ไม่ได้เป็นแน่ ดูเทวาลัยแถวนี้ ๒-๓ แห่งแล้วขึ้นรถไฟกลับไปเคพี ถึงเวลา ๑๘.๓๐ น. นายชูเชนปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นเลขาธิการของกรมการจัดการพุทธศาสน์ที่คราวนี้มารับ ชี้แจงว่าได้รับข่าวว่าเราจะมาเมื่อวานนี้เอง ความจริงเรื่องนี้ตกลงกันกับสถานทูตอินเดียมานานมาแล้วว่าจะมาถึงอินเดียที่ไหนเมื่อไร แต่ความตกลงอันนั้นมิได้ถึงเจ้าหน้าที่ตลอดทางที่มา นายชูเชนว่าตามโรงแรมในเคพีไม่มีที่เหลือแล้ว จึงได้จัดให้ไปพักที่วังไฮคะระบัตอันเป็นที่รับแขกทางราชการชั้นสูงสุด วังนี้ใหญ่โตงดงามมาก มหาราชาหลายองค์ ต่างก็สร้างวังไว้พัก ในเคพีแต่ สมัยอังกฤษปกครองดูที่เหมือนกับจะแข่งกันที่จะสร้างวังให้ใหญ่โตด้วย อย่างไรก็ดี เราได้อยู่ชั้นล่าง ซึ่งตามธรรมเนียมเมืองนี้เขาสงวนไว้ให้แขกผู้มีเกียรติมากกว่าผู้อื่น ๆ แถวเดียวกับเราก็มีเจ้าสีหนุซึ่งเวลานั้นยังดำรงตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดินกัมพูชาอยู่ ตอนนั้นยังไม่ถึงวันงานที่เดียวเราจึงตกลงจะไปเที่ยวนครชัยปุรเสียก่อน

อังคารที่ ๒๐ ชัยปุร

รถไฟของอินเดียขึ้นลำบากกว่าเมืองเรากวายเป็นห้อง ๆ ไม่ติดต่อกัน นี่เป็นแบบอังกฤษแต่ก่อน ถ้าเดินทางไกลต้องติดต่อกองไว้เสียก่อนออกเดินทางในเรื่องว่าจะกินอาหารอย่างไร เช่น อาหารตะวันตกหรืออาหารบ้านเมือง อย่างหลังนี้มักเผ็ดจัด เมื่อถึงสถานี่ที่นัดกัน ไว้เขาจะจับของกินมาให้จากสถานี่หรือ รถเสบียงสุดแต่ กระบวน ไทน์จะมีรถเสบียงหรือไม่ ในรถชั้นพิเศษที่เรียกว่ารถไอเย็น ซึ่งเราเดินทางมามีรถเสบียงพ่วงด้วย มีนางพยาบาลนั่งอยู่คน ๑ เขาสงวนที่ไว้และปิดป้ายไว้ด้วยว่าห้ามคนอื่นขึ้นมาในนี้ ที่นี้

และอื่น ๆ สบายดี แต่อาหารนั้นเผ็ดจัดและน้ำจะกินก็ทำไม่ได้ที่สะอาด นางพยาบาลผู้
ร่วมเดินทางนั้นเอือมเพื่อดี แต่มีความเห็นเกลียดอังกฤษมาก เล่าว่าระหว่างที่อังกฤษ
ปกครองอยู่นั้น ทางอินเดียต้องเสียเงินมากมายเพื่ออังกฤษได้ใช้เป็นเงินเดือนข้าราชการ
ฝรั่ง เมื่อหมดอังกฤษแล้วอินเดียมีเงินทองใช้มากขึ้น บ้านเมืองจึงเจริญขึ้นรวดเร็ว ทั้ง
ยังมีเสรีภาพมากขึ้น เช่นแต่ก่อนนี้ห้ามมิให้คนอินเดียขึ้นรถชั้น ๑ และห้ามมิให้มีสิทธิ
รับตำแหน่งใหญ่ ๆ เคียนักกฎหมายนั้นก็เลิกไปแล้ว

ในวันนั้นถึงชัยปุระเวลาเย็นตรงตามกำหนด สถานีคับคั่งไปด้วยคนโดยสาร
ต่างก็โจษจันกันอีกทีก็กรีกโครมไปทั่ว พนักงานของรัฐบาลมารับเราสองสามคนแล้วพาไป
พักที่โรงแรมราชสถานซึ่งเคยเป็นวังของพระยุพราชแห่งนครนี้ ผู้จัดการของโรงแรมเป็น
ผู้ใหญ่วางใจดี เกียวกมากอยู่ไม่ขาดปาก รักษาที่ทางคืนัก

พุธ ที่ ๒๑ ชัยปุระ

ไปลงชื่อแสดงการแวะมาหาซึ่งเป็นราชประมุขมาจนเมื่อไม่กี่วันมานี้ แล้ว
เข้าไปชมบ้านเมืองซึ่งสวยงามแปลกตา ตั้งอยู่โดยรอบพระราชวัง ทั้งมีของฝีมือที่น่าชม
น่าซื้อมาก เวลาบ่ายไปชมวังอัมพร (Amber) ซึ่งอยู่บนเขาเตี้ย ๆ นอกนครชัยปุระ
ทางการทัศนอาจรชอบพาผู้เป็นนักท่องเที่ยวขึ้นข้างขึ้นไปชมวัง เพราะนักท่องเที่ยวเป็นฝรั่ง
โดยมากไม่เคยขึ้นข้างก็เป็นของสนุกกัน เราขึ้นไปด้วยรถยนต์จนถึงประตูวัง มหาราชา
แต่ก่อน ๆ ประทับบนเขาวังนี้เรื่อยมาจน ค.ศ. ๑๙๒๘ จึงได้ย้ายมาประทับวังใหม่ที่ในเมือง
ข้างล่าง วังบนเขานี้หน้าตาเพราะเป็นแบบของเขาแท้ ๆ มีข้างหน้าข้างใน ห้อง ๑ ประทับ
ด้วยกระจกฝั่งบนพื้นหินอ่อนระยับไปหมดทั้งห้อง มีพรมหนาเพราะสมัยโน้นท่านประทับ
กับพื้นกัน มีฟูกแพรแดงงาม ๆ วางไว้กับพื้น ฝีมือสลักหินอ่อนงามนัก การอยู่ก็ตาม
ธรรมเนียมอินเดียแท้ คือ มหาราชาประทับชั้นล่าง ข้างในมีมหาราณีเป็นต้นประทับชั้นบน
มีตำหนักพระสนมทั้งแปดอยู่ใกล้ ๆ รอบที่สี่เหลี่ยม แบ่งส่วนละเล็ก ๆ ไม่น่าอยู่ มีห้อง
เสวยเช่นที่กवालอร์ซึ่งเขียนผนังด้วยสีน้ำเป็นภาพรามายณ์ มีหอพระสำหรับทรงสักการะ
พระเทวีทุรกาซึ่งเขายังเคารพกันมาก ใครที่จะเข้าไปจะสวมเกือกหรือถือกระบี่เข้าหน้าสัตว์

เข้าไปไม่ได้ ความจริงอาจเพียงตั้งรังเกียจมิให้ใช้หนังวัวซึ่งเป็นพาหนะพระเป็นเจ้า แต่
นาน ๆ ไปก็เลยรังเกียจหนังสัตว์ทั้งหมด

ตามทางระหว่างเมืองเก่าบนเขากับเมืองใหม่ มีตึกกรมบ้านเศรษฐีคหบดี เป็น
ตึกงดงามปนเปไปกับบ้านเรือนที่ไม่งดงามตลอดทาง และตามทางยังมีตำหนักฤดูร้อน
ของเจ้านาย มีสระกลางตำหนักที่ใกล้กับเมืองใหม่มีฉาปนสถานสำหรับเจ้านายเป็นวิมาน
ย่อม ๆ ทำด้วยหินอ่อนสลักงดงาม เมื่อมหाराชาขึ้นพระชนม์ลงเขาก็ถวายพระเพลิงกัน
ในวันรุ่งขึ้นบนแท่นหิน แล้วก่อวิมานครอบพระอังคารเป็นราย ๆ ไป ใหญ่บ้างเล็กบ้าง
สุดแต่ฐานะ

พดฺหฺสภคิ ที่ ๒๒ ขัยปร

เข้าไปดูพระราชวังในเมืองที่มาอยู่กันใหม่ในร้อยปีกว่า ๆ มา นี้ ได้ดูท้องพระโรง
ฝ่ายหน้าหรือ “ทวัน—อี—อัม” ท้องพระโรงใน “ทวัน—อี—ชาส” อาคารหลังนี้ใช้เป็น
พิพิธภัณฑวัตถุไว้มากมาย หนังสือโบราณ หนังสือมะหฺงล (ฝรั่งเรียกมะหฺงลว่ามูซัล) แล้ว
ไปดูพระตำหนักจันทรเจ็ดชั้น เขาเปิดให้ดูแต่ชั้นล่างกับชั้นสูงสุด (ที่ห้า) ซึ่งตกแต่งไว้ง
ดงาม คล้ายที่วังอัมพร คือลาดพรมหนาสีแสด มียี่ภู่และเชนยวางไว้เป็นแห่ง ๆ มี
ราชูปโภควางไว้มากมาย ผนังห้องประดับกระจกเขียวแสดระยิบไป

เวลากลางวันมหाराชาและมหาราณีทรงเชิญไปร่วมเสวยกลางวัน จักที่ประทับ
เป็นอย่างตะวันตก อาหารก็เป็นแบบฝรั่งหมด เลี้ยงที่วังนอกเมืองอีกแห่ง ๑ ทั้งสอง
พระองค์ต้อนรับเป็นอย่างดี มหाराชาตรัสเล่าว่าแม้จะไม่ได้มีหน้าที่ราชการแต่อย่างไรแล้ว
ผู้คนก็เข้ามาเฝ้าเนื่อง ๆ ขอให้ช่วยเหลือหรือให้ความยุติธรรมอย่างนั้นอย่างนี้ ได้ทรงตอบ
และแนะให้ติดต่อกับทางราชการ เพราะพระองค์ไม่มีอำนาจอันใดแล้วก็ไม่ใคร่จะยอมเชื่อ
มหาราณีตรัสว่ามี พระโอรสรับราชการ เป็นนายทหาร คนสนิทของ ประธานาธิบดีอินเดียอยู่
องค์ ๑ จะได้ตรัสบอกไปให้มาช่วยเหลือในเมื่อเราจะไปยังกรุงเคห์ มหाराชาชักว่าได้
ไปคุอะไรบ้างในวังใหม่ในเมือง เมื่อได้พูดแล้วตรัสว่าเมื่อยังคุไม่ทั่ว จะทรงส่งให้เขาพา
ไปคุใหม่ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

เดิมกำหนดไว้ว่าจะไปเคพีคำวันนี้ แต่เขาจองที่นั่งในเรือบินให้ไม่ได้ จึงต้องอยู่ต่อไป ซึ่งก็เป็นทีพอใจเราเพราะที่นี้น่าเที่ยว เหตุที่เป็นเมืองแบบเก่าที่ยังมีชีวิตเป็นบ้านเมืองอยู่ ผิดกันกับคูเมืองเก่าโดยมากที่ “ตาย” ไปแล้ว เช่น ยโสธรบุรี (นครธม) ในประเทศกัมพูชา เมื่อมหाराชาทรงทราบว่าเรายู่ จึงทรงแนะนำให้ราชองครักษ์มาพาไปงานเลี้ยงอาหารของพวกนายทหารราชองครักษ์ ซึ่งเผอิญกำหนดกันไว้ว่าจะมีในคืนวันนี้

ศุกร์ ที่ ๒๓ ขัยปุร

เข้าไปดูวังเพิ่มเติมอีกตามคำรัสของมหाराชา บ่ายเดินทางรถไฟไปนครเคพี ในรถไฟมีหญิงแม่ลูกคู่ ๑ เดินทางมา เดี่ยว ๆ ก็พากันเข้ามาหา แต่เมื่อนั้นพวกกันไม่ได้ไม่รู้ภาษาอังกฤษต้องให้ลูกเป็นล่าม ที่เวียนเข้ามาหานี้หลายครั้งลูกบอกว่าธรรมเนียมบ้านเมืองเขาเมื่อเดินทางร่วมกับผู้หลักผู้ใหญ่ก็ต้องมาต้อนรับเผื่อจะช่วยเหลือได้บ้าง

มาถึงเคพี ๑๙.๓๐ น. เขาพามาอยู่โรงแรมโสกันเป็นโรงแรมใหม่ใหญ่โตมาก อยู่กลางเมืองใหญ่ที่ขยายเคพีออกไป ดูเหมือนว่าจะให้ชื่อว่าชนกปุรตามพระนามท้าวชนก แห่งมิดิลาโบราณที่เป็นพระชนกของนางสีดา เขาจัดให้เราอยู่ในห้องชุดมีห้องนอนข้าพเจ้า ๑ ห้องกินอาหารซึ่งเปลี่ยนเป็นห้องนอนพี่ชายใหญ่ ๑ ห้องนั่งเล่น ๑ ห้องพักอาหาร ๑ ในชุดนี้มีเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอย่างสมัยใหม่ แม้แต่ในตู้เย็นสำหรับเครื่องดื่มนั้นเขาให้โทรเลขตามมา แต่ก่อนเราออกจากกรุงเทพฯ แล้วว่าจะให้จกเครื่องดื่มที่เป็นอัลคอสอล ชนิดใดไว้ให้บ้าง เพราะข้างล่างในห้องอาหารใหญ่นั้นจะเรียกเหล้ากินไม่ได้ มีกฎหมายห้ามไว้ พี่ชายใหญ่ได้ตอบไปว่า พวกเราไม่ต้องการเหล้าชนิดใดเลย มีแต่น้ำบริสุทธิ์ไว้ให้ก็พอแล้ว

เสาร์ ที่ ๒๔ เคพี งานพุทธขันธ์

เช้านี้ไปเที่ยวดูบ้านเมือง เช่น หอกุทัมมินา ปุราณกิลลา ซึ่งเป็นท่าเลของนคร อินทรปรัสต์เก่าแต่ครั้งมหาภารตยุทธ์ กับเทวาลัยที่เศรษฐีพริลาสร้างขึ้นเพื่อแสดงความ เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของศาสนา ฮินดู พุทธ และเชน เคพีนี้เขาว่าเป็นเมืองเก่าแก่

สร้างซับซ้อนกันมาถึง ๗ สมัย เจ้าชายยุพราชแห่งชัยปุมมาเยียม บอกว่าทหารดีพระมารดา
ส่งไปเรื่องเรา เธออาสาช่วยเหลือสุดแต่เราจะมีธุระอันใด เราลงความเห็นกันว่าน่าเอ็นดูดี

วันนี้เป็นวันเปิดงานพุทธชยันตีของรัฐบาลอินเดีย บางทีจะมีผู้ถามว่าเหตุใด
รัฐบาลอินเดียจึงเข้ากุฏิกิจจางานฉลองอายุพุทธศาสนา เพราะถ้าจะว่าโดยพลเมืองเขาก็ไม่มี
พุทธศาสนิกเท่าไรนัก (ประมาณไม่เกิน ๔ ล้านคน ในจำนวนพลเมืองทั้งหมด ๓๕๐ ล้าน
เศษในเวลานั้น) เขาอ้างว่าพระพุทธเจ้าเป็นชาวอินเดีย เขารู้สึกภาคภูมิใจในข้อนี้ นอกจาก
เหตุนี้แล้ว รัฐบาลอินเดียประกาศอยู่เนื่อง ๆ ว่าตนเป็นนักปกครองที่ไม่ยกย่องศาสนาใด
เป็นศาสนาของชาติ และไม่ช่วยศาสนาใด ๆ ยิ่งไปกว่านั้น ทั้งไม่รับรู้เรื่องความดีที่ยั่งยืน
ของศาสนาใด ๆ ในอินเดีย แต่เพราะเขาอยากจะสนับสนุนวัฒนธรรมทั่วไป เขาจึงสนับสนุน
พุทธศาสนา ซึ่งเป็นตัวอย่างอันดีเลิศของบรรดาวัฒนธรรมทั้งหมดนั้น และการที่มีงาน
ชุมนุมระหว่างนานาชาติย่อมเป็นทางให้โลกเห็นว่าเขาเป็น “หัวเรือใหญ่” ในเอเชีย แม้แต่
ผู้มีความเห็นต่างกันไกล ๆ เช่นคอมมิวนิสต์กับพวกการเมืองฝ่ายอื่น ๆ ก็ยังมาร่วมสโมสรกัน
ได้ภายใต้ความริเริ่มของอินเดียนั้น งานพุทธชยันตีจะเกิดขึ้นด้วยความมุ่งหมายใดก็ตาม
เขาก็สามารถรวบรวมคนต่างความเห็นต่างความนิยมมาได้ถึงเพียงนี้ อีกข้อ ๑ ที่หลายคน
ชอบอ้างที่ว่าอินดุกับพุทธนั้นมีใช้อื่นไกลเลย พระพุทธเจ้าท่านก็เป็นปาง ๑ ของพระ
วิษณุพระองค์เอง ข้อนี้พระนารท (จากลังกา) เดียงว่าไม่จริงเลย ท่านอ้างหลักฐานว่า ทางอินดู
นั้นว่าพระเป็นเจ้าตรัสว่า จะพยายามอวดารลงมารวมกันอีก เพื่อจะได้ช่วยกันตลอดไป
แต่หลักทางศาสนาพุทธนั้น พระพุทธเจ้าสอนว่าให้ทำความดีต่อบกิเลสของตนเอง เพื่อหวัง
ผลเลิศคือไม่ต้องเกิดอีกต่อไป

ข้าพเจ้าจะขอแทรกอีกเรื่อง ๑ ที่ตรงนี้ คือเคยได้ยินเสียงปรารภกันในเมืองเรา
ว่า โฉนจึงพูดกันนักหนา พระพุทธเจ้าเป็นชาวอินเดีย ในเมื่อลุมพินีวันที่ประสูติของท่าน
นั้นอยู่ในประเทศเนปาล ข้อนี้ข้าพเจ้าได้เคยเล่าให้นายวลีสึงห์ ชาวลังกาผู้มีความรู้ความ
สนใจยิ่งในพุทธศาสนาและเป็นเลขาธิการมหาโพธิสมาคม เขาตอบว่าแต่ก่อนนี้ลุมพินีวันกับ
ดินแดนที่ใกล้เคียงก็เป็นส่วน ๑ ของอินเดีย (แคว้นพิหาร) อังกฤษยกให้แก่เนปาลไปเมื่อ

ภายหลังการปฏิวัติใหญ่ (Mutiny) ใน ค.ศ. ๑๘๕๗ เป็นรางวัลในการที่เนปาลมิได้เข้า
ด้วยกับพวกปฏิวัติ

แม้ประชาชนในอินเดียส่วนมากมิใช่พุทธศาสนิก แต่พุทธศาสนาก็มีอิทธิพลอยู่
มาก เช่นตราประจำชาติอินเดียเป็นรูปเสาชิงช้าของพระเจ้าอโศก ซึ่งพบที่สารนาถคือที่ ๆ
พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา เสาหินเป็นรูปสิงห์ ๔ ตัวบนฐานกลม ใต้ฐานกลมนั้น
ลงมาถึงรูปสัตว์ ๔ ตัว คือ สิงห์ วัว ช้าง ม้า และมีเครื่องหมายธรรมจักรอยู่ด้วย สิงห์
๔ ตัวข้างบนนั้นเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจความกล้าหาญและความเชื่อมั่น สร้างให้หันหน้า
ออกสู่สากลพิภพ ส่วนสัตว์ทั้งสี่นั้นเป็นเสมือนผู้รักษาทิศทาง คือสิงห์ทิศเหนือ ช้างทิศ
ตะวันออก ม้าทิศใต้ วัวทิศตะวันตก ธงชาติของอินเดียก็มีรูปธรรมจักรอยู่กลางพื้นสามสี
คือ แดง = ความกล้าหาญเสียสละ และสันโดษ ขาว = ความบริสุทธิ์ เขียว = ความศรัทธา
และอุดมสมบูรณ์

ส่วนงานนั้นบ่ายวันนี้ได้เปิดประชุมใหญ่ที่สนามรามลีลา มีท่านประธานาธิบดี
อินเดียเป็นประธาน วาพณา ราชกฤษณ์ รองประธานาธิบดี พระคาโลลามะผู้ครองธิเบต
และบุญเจนลามะที่นับเป็นผู้ครองอีกองค์ ๑ ของธิเบตพร้อมด้วยนายกรัฐมนตรีพม่าและ
อื่นๆ ท่านเหล่านี้ได้ลุกขึ้นพูดปราศรัยกับผู้มาชุมนุมในงานนี้ โดยมากพูดกันคนละนาน ๆ
หลายชั่วโมงจึงเสร็จ ขากลับที่พักเราได้แวะดูการแสดงศิลปหัตถกรรมของพุทธศาสนิกใน
สนามที่ใกล้เคียง

อาทิตย์ที่ ๒๕ เคพี

วันนี้เป็นวันหยุดงานทั่วไป เราไปชมพระราชวังซึ่งล้วนไปด้วยศิลปะอันงดงาม ทั้ง
อยู่บนเขานอกเมืองเคพี ข้าพเจ้าจะไม่พรรณนาสถานที่อันใด ๆ ก็รู้จักกันอยู่แล้ว นอก
จากแต่มีข้อสังเกตเป็นส่วนตัวก็อาจเขียนไว้บ้างบางแห่ง แต่วังแดงอันนี้ยังไม่หักพัง
อย่างไหน น่าดูสำหรับผู้สนใจในชีวิตของราชสำนักพระราชวังของมณฑล ซึ่งประทับเพียง
พร้อมด้วยราชบริพารทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ส่วนที่ประทับทุก ๆ วันนั้นก็มิต้องพระโรงหน้า
หลัง และมีสระน้ำอันงามที่สร้างขึ้นด้วยฝีมือเอกของอินเดียในสมัยนั้น วังนี้ถ้าจะ

เปรียบกับวังที่อัคราแล้วก็เล็กกว่า เขาว่าพระเจ้าแผ่นดินมุขลิบนั้นทรงย้ายที่ประทับไปหลายแห่ง บางทีก็โปรดประทับที่เทศน์ บางทีก็ประทับที่อัครา บางทีก็ประทับที่ลาฮอร์ ซึ่งบัดนี้อยู่ในปากีสถาน ทุก ๆ แห่งมีลักษณะและแผนผังไม่ไกลกันนัก วังนี้พระเจ้าอัคราทรงก่อสร้างไว้มาก บางแห่งแสดงพระนิสัยท่านที่ใครจะรวบรวมน้ำใจราษฎรต่างลัทธิก็จะเห็นได้จากลวดลายประดับที่ต่าง ๆ ตามวังนี้

เวลาบ่ายวันนี้ไปคูฟิธิรภัณฑ์กลางสนามสำหรับศิลปหัตถกรรมที่ไปดูไว้บ้างแล้ว เมื่อวานนี้อีก บรรดาชาติต่าง ๆ ที่เขาเชิญให้ส่งของมาแสดงนั้น ของญี่ปุ่นของจีนแดงและอินเดียเองมีมากและนำคูด้วยแม้แต่ประเทศเล็ก ๆ เช่นสีกิม และเนปาล ก็แสดงได้ครึกครื้น นำเสียใจของเราที่แต่ตึกทั้งสองตัวเท่านั้น อีกนึกไม่ได้ว่าแม้จะมีรูปงาม ๆ เช่นรูปวัดพระแก้วและสถานที่ต่าง ๆ มาติดตั้งไว้ให้ดูกันบ้างก็ยังดี เพราะของสามประเทศที่ออกชื่อมาแล้ววันนี้เขาแสดงไว้ทั้งแห่งละสองสามปะรำใหญ่ ๆ

เวลาค่ำสถานทูตพม่าเชิญพวกเราไปในการเลี้ยงให้นายกรัฐมนตรีอนุของเขาก่อนการเลี้ยงอย่างบีฟเฟต์ มีที่นั่งกินทั้งในห้องทั้งนอกห้อง เป็นโอกาสที่ได้พบผู้มีชื่อเสียงมากท่าน เวลานั้นเริ่มหนาวมากพอใช้แล้ว

จันทร์ที่ ๒๖ ตุลาคม เคพี พุทธยันต์

เช้าวันนี้เป็นกำหนดเปิดประชุมทางวิชาการ มีการแสดงปาฐกถาตลอดวัน เติมกำหนดไว้ให้ ขพลฯ ราชกฤษณ์ ในหน้าที่ประธานกรรมการอำนวยการเป็นผู้เปิด แต่ขอลาเพราะผิวยุทธมาถึงแก่กรรมลง ขพลฯ เนหรูนายกรัฐมนตรีจึงทำหน้าที่เปิดแทน เมื่อเปิดประชุมเสร็จ นายกรัฐมนตรีกลับ การประชุมตามปกติจึงได้เริ่มขึ้น เขาเชิญแขกผู้ใหญ่ ๆ ให้ผลัดเปลี่ยนกันเป็นประธานเข้าคน ๑ บ่ายคน ๑ เช้าวันนี้เป็นเวรของพระมมหาเถรเจ้านาย ๑ นั่งเป็นประธาน เรื่องที่ตีสันเป็นหัวข้อนั้นว่า “พุทธศาสนาให้ผลแก่ศิลปอย่างไร” สังเกตว่าต่างคนต่างพูดกันคนละน่าน ๆ โดยเฉพาะพวกชาวอินเดีย ผู้เข้าประชุมนั่งหลับกันก็ไม่ค่อย

กลางวัน นายเนหรู นายกรัฐมนตรีเลี้ยงในสวน ตอนเพลนิมนต์พระภิกษุเถรบาทออกฉันท่อน ๑๓ น. พวกเราจึงไปกัน

บ้านนายกรัฐมนตรีนี้ อาคารไม้สี่ใหญ่โตนัก แต่สวนสวยมากเขากางกระโจมเป็นที่นั่งที่รับประทานอาหารหลายหลังค้ำยัน เครื่องใช้ทุกอย่างงดงาม ตลอดจนคนเดินโต๊ะก็แต่งเครื่องแบบ กิริยามารยาทสำรวมเรียบร้อย คงจะเป็นของตกทอดมาจากอังกฤษทั้งนั้น การเลี้ยงวันนี้หน้าคนมากแขกก็หลายคน ทั้งผู้ได้เชิญมาประชุม ทั้งผู้สังเกตการณ์ แต่งตัวกันต่าง ๆ พวกที่มาจากสิกขิมและภูฐานเป็นที่สะดุดตาอย่างยิ่ง ชายาของเจ้ามหาราชกุมารสิกขิมนี้งามน่าเอ็นดูนัก ถ้าไม่บอกก็คงนึกว่ายังเป็นนักเรียนอยู่ แท้จริงมีโอรสองค์หนึ่งแล้วแต่งองค์ก็แปลกและงามดี มีคนรุมขอถ่ายรูปกันใหญ่ น่าเสียดายที่ได้ทราบในเวลาต่อมาได้ปี ๑ ว่าสิ้นชีพเสียแล้ว ในการประสูติโอรส ปัจจุบันนี้เจ้าราชกุมารได้เป็นมหาราชแล้ว และทรงอภิเษกสมรสกับหญิงฝรั่งก่อนหน้านั้นราวสักปี ๑ โต๊ะที่นายกรัฐมนตรีนั่งนั้น มีลามะ ๒ องค์ กับแขกที่ไปจากประเทศต่าง ๆ เลือกเชิญไปประเทศละคนนอกนั้นไปหาที่นั่งตามชอบใจ อาหารบางโต๊ะก็ใช้เนื้อสัตว์ บางโต๊ะก็ผักล้วน เจ้าคุณอนุমানชวนข้าพเจ้าไปนั่งโต๊ะผักล้วนเพื่อลองดู เขาช่างทำดีมาก รสชาติก็อร่อย ไม่สังเกตเลยว่าเขาทำอะไร ยังซ้ำสนุกที่ได้ทำอะไรแปลก ๆ คือผู้ร่วมนั่งโต๊ะนี้ล้วนเป็นปราชญ์ทั้งนั้น แต่ละท่าน ๆ มิได้สนใจในอย่างอื่นนอกจากวิชาความรู้ ทั้ง ๆ ที่เครื่องใช้ออกงดงามอร่ามตาและมีอยู่พร้อมมูลทุกสิ่งทุกอย่าง ท่านก็ใช้มือเปิบอย่างสบายที่สุด

อังคาร ที่ ๒๗ ตุลาคม เดลี พุทธชยันตี

การประชุมเช้าวันนี้กรมหมื่นพิทยลาภ ฯ เป็นประธาน เจ้าหน้าที่ทูลท้าวว่าขอให้พยายามรวบรวมรัตติก่อนการพูดอย่าให้ผู้ใดได้พูดเกินกว่าสัก ๑๕ นาทีเพื่อจะได้พูดกันทั่ว ๆ เรื่องที่ตั้งขึ้นเป็นหัวข้อคือว่า “พุทธศาสนาให้ผลแก่อักษรศาสตร์อย่างไร” ท่านว่าให้พยายามขอร้องมิให้ผู้ใดพูดเกินกว่ากำหนดตั้งว่ามานี้ แต่ผู้พูดไม่สู้พอใจ บ่นกันว่ายัง

ไม่ทันหมดเรื่องก็ถึงเวลาถูกประธานบู้ยไปให้ลงนั่งเสียแล้ว ตอนบ่ายก็ประชุมกันอีก ไม่เสร็จจนจนค่ำ ตอนเย็นมหาโพธิสมาคมรับแขกที่เทวสถานพืธลา คนแน่นอนันต์

เวลาค่ำ นายกรัฐมนตรีเลี้ยง ถวายเกียรติแก่ลามา ทั้งสองพระองค์ที่ โรงแรมอโศก (พระมหายานธิเบตไม่ถือวิกาลโภชนะอย่างไทยและพวกเถรวาทอื่น ๆ) มีคนไปมาก ทุกของบางประเทศก็ได้เชิญไป ข้าพเจ้าเห็นไม่มีทูตไทย จึงถามนายชูเชน ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งเป็นรองประธานกรรมการจัดงานนี้ ได้ความว่าเขาเชิญแต่ทูตของประเทศที่มีทางไมตรีกับจีนแดง เพราะเป็นการเลี้ยงรับรองลามาทั้งสอง ซึ่งมาจากธิเบตอันเป็นเขตจีนแดง ในการเลี้ยงคราวนี้น่าสังเกตที่เขาตั้งถ้วยเหล้าไว้ครบที่ควรจะมี แต่มิได้ใช้เหล้าเลย หากใช้น้ำผลไม้กลิ่นต่าง ๆ ตามสีของเหล้าที่ควรรินลงในถ้วยรูปต่าง ๆ นั้น ในที่สำคัญของโต๊ะนอกจากลามาทั้งสองแล้ว ยังมีพระอาจารย์เข้าไปนั่งต่อถ้วย แล้วจึงถึงคนอื่น ๆ ล่ามนั้นยืนอยู่ข้างหลังลามะองค์ละคนคอยแปลถวาย ลามาทั้งสองเสด็จมาคราวนี้มีบริวารมากมาย แต่งตัวแปลก ๆ บ้างก็สวมคลุมหูช้างเคียงข้างที่ปรากฏในภาพยนตร์ที่พุทธสมาคมจัดไปฉายที่หอประชุมวัฒนธรรมนั้น แต่ละคนดูเกรงกลัวเจ้านายมาก

ส่วนองค์ลามะนั้น ตะไลลามะเป็นผู้ใหญ่กว่า รูปทรงงดงามผิวพรรณผ่องใส ท่าทางและการวางองค์เป็นที่น่านิยมนับถือมาก บัญชีลามะสู้ไม่ได้ แต่ก็ยังดีกว่าองค์ที่เคยได้พบที่ปักกิ่งมากมายนัก

พุธ ที่ ๒๔ ตุลาคม เดลี่ พุทธชยันตี

วันนี้ประชุมทั้งเช้าบ่ายตามเคย ข้าพเจ้าขอตัวแยกไปหาความรู้ทางอื่น และได้ไปดูร้านอุตสาหกรรมของรัฐบาล ซึ่งดำเนินการคล้าย ๆ สหกรณ์ของไทยเรา ของที่ขายเป็นของทำเองในประเทศอินเดียทั้งสิ้น ราคาไม่แพง การประชุมวันนี้ว่าด้วยปัญหาว่า “พุทธศาสนาให้ผลแก่ปรัญญาอย่างไร” ข้าพเจ้าเข้าไปฟังการประชุมของพุทธชยันตีบ้าง ของยูเนสโกซึ่งกำลังประชุมกันอยู่เหมือนกันนั้นบ้าง

ตอนบ่ายได้วางมาลาให้ที่ฝังอังคารมหาตมาคานธี ที่ตำบลราชมัต อันเป็นฐานใหญ่สร้างขึ้นสำหรับคานธีนี้ ไม่มีหลังคา แล้วขึ้นรถผ่านไปคุที่ต่าง ๆ ในบริเวณเคหะ

และไปทำการแสดงลำดับแห่งวิวัฒนาการบ้านเมือง เป็นสถานที่ใหญ่น่าดูมาก ตอนค่ำ คร. โลกนาถันซึ่งเคยอยู่ในกรุงเทพ ฯ ในหน้าที่ประธานเอคาเฟ และบัดนี้มาทำราชการ อยู่ในบ้านเมืองของเขาเชิญไปกินน้ำชา แล้วไปในงานเลี้ยงอาหารค่ำของเอกอัครราชทูต ลังกา แต่งานนี้มีได้เชิญมากนัก มีแต่พระยุพราชเสกขิมกับราชสกุลของท่าน กับทั้งนาย มาลลเสษระ และคนอื่น ๆ อีกบ้างในจำพวกที่มาเป็นแขกเข้าประชุมพุทธชนันต์

พฤษภาคม ที่ ๒๙ ตุลาคม เดลี พุทธชนันต์

วันนี้ประชุมกันด้วยเรื่องพุทธภาษิต พระยุพราชเสกขิมเป็นประธาน ลามะทั้งสองพระองค์ตรัสปราศรัยในภาษาของท่านด้วย แล้วเนहरुกล่าวปิดประชุมแทนราชกฤษณ์ ซึ่งยังต้องเก็บตัวไว้ทุกซอกอยู่ตามธรรมเนียมที่นี่ซึ่งต้องไว้ทุกซอกเคร่งครัด ๑๓ วัน บ่าย เอกอัครราชทูตสวิสซึ่งรู้จักกันกับเราเชิญไปกินของว่างเล็กน้อยเป็นส่วนตัว แล้วไปในงานรับแขกส่งพวกเรา เป็นงานของ ฯ พล ฯ ประธานาธิบดีที่วังราชภาวัน แขกทั้งหลายเดินผ่านเข้าไปยังห้องโถงใหญ่ข้างในมีพวกองครักษ์ยืนคอยรับแขกอยู่เป็นระยะ ๆ ไป เมื่อพร้อมกันแล้วสักครู่ได้ยินเสียงแตรเป่า ทำนองประโคมเวลาเสด็จออก ประตูใหญ่ก็เปิดออก มีทหารถือหอกเดินนำเป็นคู่ ๆ ออกมาประมาณ ๑๐ คู่ ประธานาธิบดีก็เดินออกมาทักทายแขกครู่หนึ่ง ไม่ทันจวนตัว แล้วไปนั่งที่เก้าอี้ยาว เจ้าหน้าที่เชิญแขกผลัดกันเข้าไปพบ นั่งเก้าอี้เดียวกับประธานาธิบดี ท่านผู้นี้อายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ ทำทางเป็นผู้ใหญ่ใจดีและสุภาพมาก พูดอังกฤษคล่องแคล่ว เช่นเดียวกับคนสำคัญ ๆ ในอินเดียอื่น ๆ แต่รู้สึกว่าคุณภาพไม่ค่อยสมบูรณ์ ข้าพเจ้านั่งอยู่ครู่เดียวก็ลามา เพราะยังมีคนอยากจะเข้าไปอีกมาก ตอนท้าย ๆ คนที่ไม่มีใครเรียกก็เข้าไป

การรับรองวันนี้แปลกตาน่าดู เพราะพวกที่ไปประชุมเข้าไปกันหมด ไม่ว่า กฤษณ์หรือสงฆ์คณะไหน ๆ พระเดรวาทคุทำทางท่านเคือคร้อนกันมาก ไปนั่งรวมกันอยู่เป็นหมู่ใหญ่ มิได้เดินไปไหน

วันถึงกำหนดที่จูเอนโล นายกรัฐมนตรีจีนคอมมิวนิสต์จะมาเยี่ยมประธานาธิบดี อินเดีย ประชาชนตื่นตื่นมากอยรับอยู่เต็มไปทุกถนนที่เขาจะผ่าน แต่เครื่องบินมาถึงช้า

กว่ากำหนด หนังสือพิมพ์ในเคพีเล่าว่า เมื่อครั้งนายกรัฐมนตรีโสวิเอตรัสเซียมานั้น คนไปรับกันมากกว่านั้นมาก นายกรัฐมนตรีเนหรูเลี้ยงรับรองที่โรงแรมโอศกนี่เป็นการใหญ่ พวกเรามีได้เกี่ยวข้องอย่างใด

ศุกร์ ที่ ๓๐ ตุลาคม เคพี

เข้าม้งานรับรองย่อยเกี่ยวกับต้อนรับพวกที่มาประชุม อย่างเรานี้ ตอนนี้เป็นงานขององค์การระหว่างประเทศเพื่อวัฒนธรรม ซึ่งตั้งอยู่ที่เคพี ดร. ระฆูวาระ ผู้เชี่ยวชาญสัตว์ตกต เป็นเจ้าภาพใหญ่ เชิญประธานาธิบดีมาวางศิลาฤกษ์ มีการพูดกันมากมายหลายคน อาคารที่จะสร้างนี้เป็นขององค์การที่กล่าวนามมาแล้วข้างต้น

เวลาบ่ายเป็นงานของคณะเซิน ม้งานรับรองเชิญผู้คนมามากมีการประสาทพรโดยนิครนถ์ที่พิมพ์สองท่าน สำหรับเราที่ไม่เคยเห็นนักบวชเปลือยเช่นนี้ก็ออกจะประหลาดใจ เจ้าคุณอนุนาน ซึ่งไปด้วยกันปรารภว่านี่แหละ “ซีเปลือย” การเปลือยของท่านเหล่านั้นนี้ว่าทำเพื่อความสะอาด และการที่มีผ้าปิดปากท่าน ก็เพื่อกันมิให้สัตว์ใด ๆ ปลิวเข้าไปในปากซึ่งจะเป็นปาดนาติบาตโดยไม่รู้ตัว

ภิกษุเซินรูป ๑ อ้วนล่ำเป็นหวัดโถมมาก จึงต้องห่มผ้าสักหลาดทับตัวเปล่าลงไป แต่ดูพวกเขานับถือกันมากกว่ารูปอื่น ได้ถูกนิมนต์ให้ขึ้นไปพูดบนเวที มีล่ำแปลเป็นระยะ ๆ ใจความว่า มีความยินดีที่ได้ถือโอกาสนี้เชิญท่านผู้มีเกียรติทั้งหลายมาวิสาสะกับพวกศาสนาเซิน เพราะได้มีผู้ถามว่าเหตุไรศาสนานี้จึงไม่แพร่หลายออกไปนอกประเทศ ในเมื่อพุทธศาสนาก็แผ่ออกไปกว้างขวาง เธอจึงขออธิบายว่าศาสนาเซินห้ามมิให้นักบวชของเขาออกนอกประเทศ ทั้งศาสนานี้ถือถืออิงสารธรรมเป็นข้อใหญ่ ผู้ถือศาสนานี้ทุกคนไม่พึงบริโภคเนื้อสัตว์และระวางเคร่งครัดที่จะไม่ทำปาดนาติบาตแม้โดยไม่ได้ตั้งใจจะทำ เช่นนักบวชต้องมีผ้าบางปิดปากเพื่อกันมิให้แมลงหรือสัตว์เล็กโต ๆ ปลิวเข้าไปเสียชีวิตในปากเขาได้ ต่อจากนั้นยังมีผู้ถามอีกมาก น้ำที่จิบก็จะต้องหิ้วมาเองทั้งนั้นเพราะเกรงจะมีสัตว์เล็ก ๆ ตกเข้าปากไปบางท่านไม่ปิดปากแต่มีแต่บัตตามตัวอยู่เรื่อย การที่นักบวชมาในที่ชุมนุมชนด้วยลักษณะอย่างนี้มีคนในที่ชุมนุมนั้น เช่นพวกจีนบ่นรังเกียจกันอยู่ ความจริงก็เป็นของที่จะต้องนึกว่า “นานาจิตตัง” ก็คือว่า

เสอร์เอดวิน วิชัยรัตน์ เอกอัครราชทูตลังกาเลียงที่เคพี

จากซ้าย — ๑ สามีของเชษฐภคินีมหาราชกุมารสีกขิม ๒ ผู้แต่งเรื่อง ๓ เสอร์เอดวิน ๔ กรมหมื่นพิทยลาภ
๕ มหาราชกุมารสีกขิม ๖ เลดี้เอดวิน วิชัยรัตน์ ๗ นางอนชานภรรยาอดีตนายกรัฐมนตรีพม่า
๘ มหาราชกุมารสีกขิม ๙ เชษฐภคินีของมหาราชกุมารสีกขิม ๑๐ ดร. เรอะกาเมส์

คำวันนี้มีหนังฉายกลางสนามเรื่อง “แสงแห่งชมพูทวีป” ของกรมประชาสัมพันธ์ อินเดีย หนังนี้ฉายประกอบกันไปกับการแสดงมีคอนออกมาแสดงและด้วยเสียงดนตรีที่ทำขึ้นต่างหากจากเสียงในหนังเป็นเรื่องพุทธประวัติ ทำด้วยฝีมือศิลปินที่ดีมาก ขึ้นต้นมีตัวละครออกมาแสดงเรื่อง ของคน ในปัจจุบันที่เกี่ยวเทร่สนุกสนานกันไปบ้างทำร้ายฆ่าฟันกันบ้างจนผู้คนหวาดหวั่น แล้วมีภิกษุออกมา ผู้คนก็พากันนิยมนับถือได้รับความอุ่นใจ หม่อมคน ๑ ที่เดินอยู่บนเวทีกินเหล้าเมามาฉายไปจนนอนหลับไปแล้วสมมติว่าฝัน บัดนี้จึงเริ่มฉายภาพบนจอหนัง เรื่องที่ว่าฝันนั้นก็คือ เทพธิดาออกมาร้ายว่าแสดงพระสุบินของพระนางมหายาในตอนที่จะตั้งครรภ์ประสูติพระโพธิสัตว์ ๆ ประสูติแล้วทรงพระเจริญขึ้น ทรงประสบอาการทั้งสี่ของชีวิตมนุษย์ทรงทำมหาภิเนษกรรม ทรงถูกมารประจญ ซึ่งแสดงด้วยฝีมืองดงามบ้าง น่ากลัวตอนพลมารชู้ให้กลัวบ้าง ในที่สุดมองเห็นแสงสว่างแก่ไกลในตอนเช้าตรู่โดยมิต้องแสดงพระพุทธรองค์ เพราะเขาถือว่าเป็นการละเมิดความเคารพที่จะแสดงพระองค์ออกมา ทั้งหมดเป็นของงามน่าดูยิ่งนัก เสียแต่ฉายกลางแจ้งในคำของเดือนพฤศจิกายนตอนปลายเช่นเวลานี้ คนอย่างพวกเราที่ไปจากเมืองร้อนก็หนาวกันมากอยู่หนังศิลปินผู้นี้อยู่ในความควบคุมและจัดขึ้นของอุทยาสงการผู้มีชื่อเสียงทั่วโลกว่าเป็นมหาศิลปินผู้ ๑

๑ ธันวาคม เคพี

บ่ายวันนี้พระยุพราชชัยปุระจักหาบัตรเข้าดูจิมคานามาให้ เธอเองออกทรงม้าแสดงด้วย เธอมีอัธยาศัยคล่องแคล่วและงาม มีความเอื้อเฟื้อสมเป็นเจ้านาย จากที่แสดงนี้เราได้ไปดูการแสดงศิลปกรรมของพวกเซนซึ่งเขาเชิญไว้ ได้ความรู้ว่าพวกลัทธินี้มีอยู่ไม่น้อยกว่า ๑ ล้านคน มีฝีมือทางศิลปประณีต ตั้งจะเห็นได้ที่อาคารต่าง ๆ ทางศาสนาของเขาทำงานนัก คิดดูก็น่าพิศวงว่า ศาสนานี้เกิดขึ้นในเวลาเดียวกันกับพุทธสมัย ศาสดาของเขาเป็นคู่แข่งกันกับพระพุทธเจ้าของเรา เหตุไฉนเขาจึงยังอยู่ได้ในอินเดีย ทั้งที่ผู้เลื่อมใสน้อยกว่าพุทธศาสนิกในโลกลหลายเท่า ได้รับคำอธิบายซึ่งน่าเชื่อจากพวกเขาเองว่า พุทธศาสนิกในอินเดียโบราณนั้นเป็นพวกปกครองบ้านเมืองและทหารเป็นส่วนมาก เมื่อมีข้าศึก

เช่นพวกอิสลามบุกเข้ามาก็ต้องต่อสู้กันแต่เผด็จศึกเขาไม่ได้ก็หมดไป ฝ่ายพวกเขานั้นส่วนมากเป็นพ่อค้าวานิชไม่ขัดอย่างไรรักค้าศึกที่มุ่งจะเข้ามาถืออำนาจปกครองจึงอยู่ได้เรื่อยมาจนบัดนี้

อาทิตย์ที่ ๒ ธันวาคม เคพี

วันนี้ยังไม่เสร็จเรื่องงานเบ็ดเตล็ดที่เนื่องมาจากพุทธชนันตี เขาเชิญไปในงานเลี้ยงพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทที่โอศุการาม พระโพธิสัตว์ (ลามะ) ทั้งสองเสด็จด้วย เขาเชิญให้ท่านปลุกต้นโพธิ์แล้วเข้าไปทำสักการะในวิหารและออกมาให้คนเฝ้าหน้าวิหาร งานยุติลงด้วยการถวายอาหารแก่พระที่มาในงานนี้

คำท่านเอกอัครราชทูตไทยกับคุณหญิงเชิญไปกินน้ำชาของว่างที่สถานทูตแล้วพาคุณบริเวณเซนกปรุที่กำหนดกันไว้ว่าจะให้เป็นเขตของนักการทูตและสถานที่ทางราชการของเขาด้วย แล้วไปในการเลี้ยงส่งที่กรรมการพุทธชนันตีจัดขึ้น แยกที่เชิญมาอาทิพระโพธิสัตว์ (ลามะ) ทั้งสองพระองค์ งานทำที่บ้านรับแขกเมืองคือ ไฮอะระบักเฮาส์ที่เราเคยไปพักอยู่เมื่อแรกมา นายชูเซนปลัดกระทรวงศึกษาธิการเป็นหัวหน้าเจ้าภาพ

เป็นเสร็จงานพุทธชนันตีในกรุงเคพี

ชมประเทศอินเดีย

กรรมการพุทธชนันตีจัดให้พวกเราทั้งหมดที่เขาเชิญมาร่วมงานได้ไปเที่ยวชมบ้านเมือง ทั้งที่เกี่ยวกับพุทธประวัติทั้งที่เป็นทรรณียสถานของบ้านเมืองของเขา เป็นเวลา ๗ วันโดยจัดรถไฟพิเศษเหมือนกันทั้งกระบวน ผู้จัดการและควบคุมกระบวนเป็นเจ้าหน้าที่หญิงในกระทรวงศึกษาธิการชื่อ คิชลุ ต้องชมว่าเขาสามารถมากเพราะการเดินทางสำหรับทั้งพระทั้งคฤหัสถ์เช่นนี้ ต้องแยกที่อยู่ในรถไฟให้เหมาะสม ต้องกำหนดนัดแนะเรื่องเวลาอาหารอย่างน้อยก็สำหรับสองชุด คือพระภิกษุทางฝ่ายเถรวาทซึ่งต้องฉันอาหารภายในเพลชุด ๑ คนนอกนั้นตามเวลาปรกติอีกพวก ๑ พวกไทยเรามีเจ้าคุณอนุমান กรมหมื่นพิทยลาภฯ และข้าพเจ้า

จันทร์ ๓ ธันวาคม เคพี—อัครา

รถไฟพิเศษออกจากเคพีเวลา ๙.๒๕ น. ที่สถานีเคพีมีเรื่องน่าสังเกตอยู่อัน ๑ คือพวกนักบวชญี่ปุ่นที่มาส่งพระมหาเถรณีรี ซึ่งเป็นแขกหัวหน้าของญี่ปุ่นนั้น พวกมันลงกราบแทบพื้นศาลาสถานีพร้อมกันหลายทบและตักลงบรรเลงด้วย ได้ถามนายนาคามูรา ที่พูดอังกฤษได้ว่าที่ตักลงนั้นหมายความว่าอย่างไร เขาตอบว่าดีเพื่อเตือนใจให้ก้าวหน้าเรื่อยไป ไม่ย่อท้อในการที่จะต่อสู้กับความชั่วร้ายต่างๆ รถมายังมฤดาเวลาเที่ยงเศษลงไปพักกินกลางวัน แต่พระเถรวาทเห็นจะได้ฉันแต่ในรถไฟแล้ว เพราะไม่มีกิริยาบถ เห็นมีพระเขมรชื่อพระวันรัตกับพระธรรมไตรโลก พระวันรัตนั้นมีกิริยาอัธยาศัยดีข้าพเจ้าเรียนถามว่าพูดไทยได้ไหม ท่านตอบว่า “เป็นเจ้าคณะจังหวัดพระตะบองถ้าพูดไทยไม่ได้ก็เต็มที” ท่านองค์นี้คุ้นเคยกับพวกเราในระหว่างเดินทาง เพราะท่านไม่เข้าใจภาษาอังกฤษ หรือฝรั่งเศส เราหรือเจ้าหน้าที่อินเดียก็ไม่เข้าใจในภาษาเขมรของท่านพวกเจ้าหน้าที่อินเดียจึงต้องวานพวกเราให้ช่วยเป็นล่าม โดยใช้ภาษาไทยเราเอง แต่พระธรรมไตรโลกนั้นไม่ใคร่เข้าใจภาษาไทยพูดด้วยยากหน่อย ท่านเป็นพระที่อายุหนุ่มน้อยเห็นจะไม่เคยติดต่อกับไทยมากนักทั้งที่เป็นธรรมยุตคนนั้น

ที่อัคราเขาพาไปชมมหาศาลาและอติมุค-อุค-เตาโลหะที่ฝังศพของบิกามารดาของพระนางนุรชะฮาน

อังคาร ที่ ๔ ธันวาคม อัครา

เวลา ๙ น. ขึ้นรถยนต์ไปคูวัง ฟาเตรปุร สีขรี (ชัยสิงขร) ของพระเจ้าอัครบาร์ เล่ากันว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ร้อนพระราชนฤทัยด้วยไร้พระโอรส ซึ่งจะเป็นบาปต่อไปภายหน้า วัน ๑ ได้พระฤกษ์มาองค์ ๑ ซึ่งสามารถเสกเป่าให้พระมเหสีมีโอรสได้ พระองค์ทรงโสมนัสมาก ปลุกกุฎีให้พระฤกษ์นั้นอยู่ในป่าที่เป็นแดนที่ท่านเคยอาศัยมา กุฎีนี้ยังอยู่ดี ทำด้วยหินอ่อนขาวสลักงามที่สุดเป็นลายโปร่ง ต่อมาท่านผู้ถูกพระราชอาชญาตัวยิ่งขึ้น จึงโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นใกล้อาศรมในกลางป่าแล้วไปประทับแรมเนื่องๆ โดยเหตุที่ท้องที่แถบนี้แห้งแล้งมาก พระราชวังใหญ่โตนี้แม้สร้างมาแต่สมัยอัครบาร์ก็ยังไม่ชำรุด

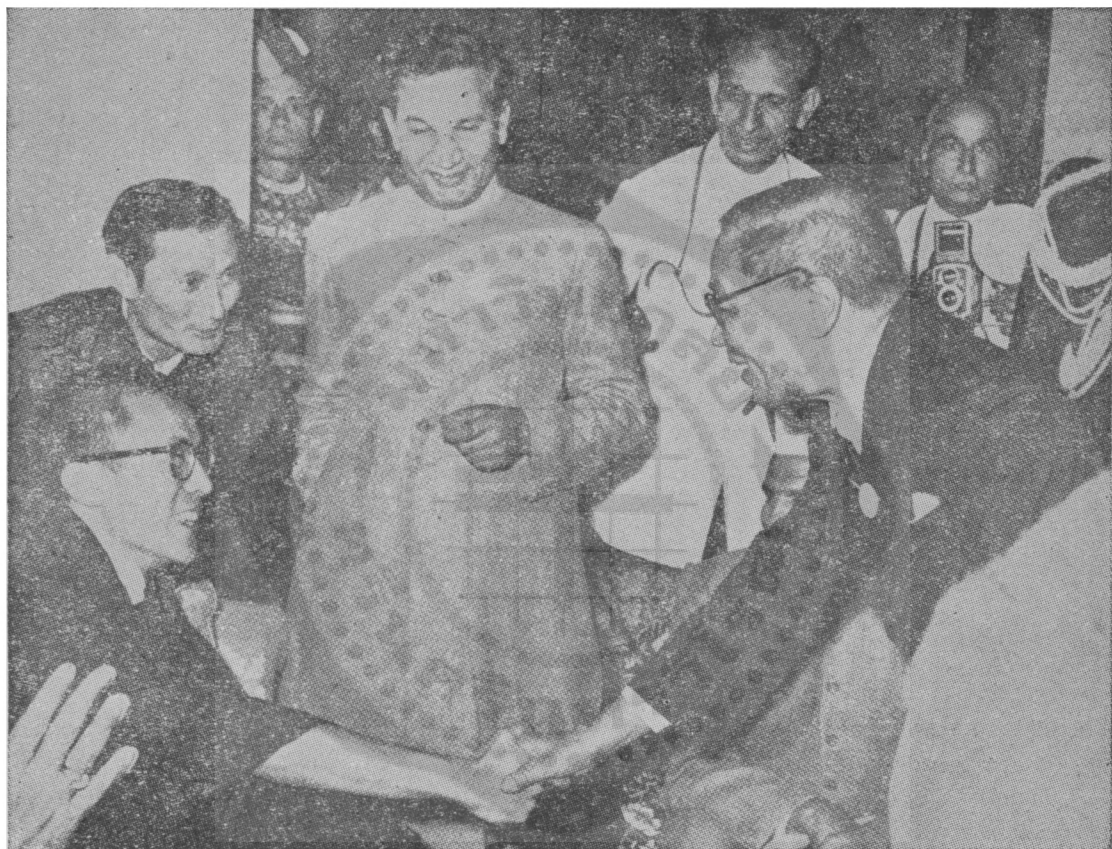
หักพังเท่าใดนัก เหตุใดสร้างไว้เป็นอย่างนี้แล้วจึงทิ้งเสีย มีอธิบายว่าเห็นจะขาดน้ำใช้เพราะสร้างบนเขา อีกวาทะ ๑ ก็ว่าที่นี่ไกลจากพรมแดนเกินไปท่านมีพระราชธรรมาโศกไปคุมชายแดนบ่อยๆ จึงร้างแต่นั้นมา เสน่ห์ของฟาเทรปุร สีขรี อยู่ที่ที่เราเดินทางไปกลางป่า (ซึ่งทุกวันนี้ก็มีผู้จับจองทำการเพาะปลูกไปมากแล้ว) อยู่ๆ ก็มองเห็นเขาอันมีพระราชวังมโหฬารตั้งตระหง่านไม่เป็นอาคารรกร้างเสียด้วยทั้งที่มีอายุมาตั้งแต่ ๕๐๐ ปี อนึ่งค่าน้ำของวังนี้มีประโชติประโยชน์สูงมาก น้ำประทุนี้มีบันไดเห็นจะตั้งยี่สิบหรือสามสิบขั้นกว้างมาก ทำให้เพิ่มความสง่าของประทุนี้เป็นอันมาก คนเฝ้าซึ่งออกจะช่างพูดก็เลยผอ่ยเรื่องต่าง ๆ เช่นว่าเวลากลางคืนเขานอนอยู่ในบริเวณวังไต่ยินเสียงหมาป่ามาเห่าหอนรอบๆ เขาไม่กล้าเปิดออกมาจนเช้า ฯลฯ

เวลาบ่ายเขาพาไปดูพระมหाराชาวังที่เรียกว่า “บ้อมแดง” อีก ตั้งได้เล่ามาแล้วแต่หลัง เจ้าหน้าที่ว่า วังนี้สร้างไว้แต่ ค.ศ. ๑๕๖๕ ลวดลายแสดงว่าพระเจ้าอัครบารมีทรงเพียบพร้อมด้วยอุบายโกศล แทนที่จะเกรงครัดคฤภาพสิ่งมีชีวิตเช่นคนหรือสัตว์ ท่านทรงอนุญาติให้ละเมิดหลักอิสลามชั้นบ้าง เพื่อเอาใจพลเมืองของท่านที่มีได้เป็นอิสลามิก ได้ทราบด้วยว่าพระราชโอรสในราชวงศ์โมฆัลหรือมุฆัลนี้ต่างก็ได้ทรงเขียนจดหมายเหตุร้ายวันไว้บันทึกไว้กำลังจัดการแปลออกเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อสาธารณประโยชน์ทางประวัติศาสตร์

คำวันนี้ก็ออกเดินทางโดยรถไฟตลอดคืน

พุธ ที่ ๕ ธันวาคม ไปเจดีย์คีรี

เวลา ๙ น. เศษมาถึงสถานีสาญจี ซึ่งอยู่หน้าภูเขาคีรีที่มีชื่อมาแต่โบราณว่าเจดีย์คีรี เป็นทางอนุมานกันว่าเมืองที่อยู่เบื้องล่างแทบเชิงเขา ซึ่งบันทึกสูญไปแล้วนั้น คือนครวิทิส ในสมัยพุทธกาล มีเจ้าเมืองกรมการมารับและพาไปพักที่ปะรำเชิงเขา เพื่อหาหย่อนและเลี้ยงเครื่องดื่มเล็กน้อย ที่บนภูเขานี้มีพระสถูปใหญ่โบราณมีกำแพงแก้ว หินสลักงดงามยิ่ง มีไตรนต์สี่ด้านลวดลายเป็นของนำดูเพราะเด่นและละเอียด สิ่ง ๑ ที่น่าสังเกตก็คือภาพพระเจ้าอโศกที่ทวารเข้าบริเวณพระสถูป ตามเรื่องราวมีอยู่ว่า เมื่อพระมหินทราธิราชหรือพระเจ้าอโศกเสด็จไปประภัสฐานพระพุทธรูปที่ลังกานั้นท่านเสด็จไปจากวิทิสานี้ ในบริเวณนี้

ดาไลลามะทรงวิสาสะกับกรมหมื่นพิทยลาภ ฯ
ที่ราชกระรัน กรุงเทพฯ

วางศิลาฤกษ์สังฆาวาส ที่เจดีย์ศรี

เขาค้นพบอัฐิของพระอัครสาวกทั้งสององค์ในสมัยที่อังกฤษยังครองเมืองอยู่ เขาได้เชิญไปเก็บไว้ในกรุงลอนดอน บัดนี้เมื่ออินเดียเป็นอิสระอังกฤษคืนมาเพื่อบรรจุเข้าไว้ในนี้ตามเดิม ที่ข้างนี้มีวิหารที่มหาโพธิสมากมของพวกลังกาสร้างขึ้นไว้ ตลอดจนได้ตกแต่งขึ้นไปถึงยอดเขา (ไม่สูง) ด้วยสมากมนี้ได้เชิญกรมหมื่นพิทยลาภฯ ให้ทรงวางรากสันถาคารเพื่อผู้มาสักการะที่นี่จะได้อาศัย ท่านทรัสตอบคำเชิญของเขาว่า ท่านขอขอบใจสมากมมหาโพธิ์ที่ได้ให้เกียรติเชิญมาวางรากอันเป็นการกุศลสมพระทัยท่าน ในนามของบรรดาผู้ที่มาในคณะแขกของอินเดียครั้งนี้ ท่านขอแสดงความสำนึกในบุญคุณและอนุโมทนาในกุศลเจตนา

เมื่อขึ้นไปบนยอดเขา เขาพาไปยังพระวิหารอันตั้งอยู่บนไหล่เขาเพื่อบูชาอัฐิพระอัครสาวก แล้วเดินเข้าไปในบริเวณเจดีย์ที่มีกำแพงแก้วกั้นอยู่ เขาอธิบายลวดลายกำแพงและโตรณให้โดยพิสดารเป็นเรื่องน่าฟังเพราะแสดงให้เห็นลักษณะที่คนโบราณดำรงชีพกันอย่างไร พระสถูปทั้งบริเวณทั้งหมดก็น่าสังเกตว่าไม่หักพังก็มากน้อยนับว่าการรักษาดี ครั้นแล้วก็พาลงมาเลี้ยงอาหารกลางวันที่พักเขาข้างล่าง ทอนบ้ายเดินชมกันตามอรัยาศัย และมีแห่พระธาตุเพื่อให้ได้สักการะกันอีกครั้ง ๑

เวลาเย็นมากแล้วพากันลงมาเพื่อขึ้นรถไฟเดินทางต่อไปก็พอดีพลบค่ำ เวลารถไฟแล่นอ้อมเหลี่ยมภูเขามองเห็นวิหารข้างบนเหมือนลอยเด่นอยู่ในนภาภาศ ตามประทีปสว่างไสวงามน่าคนัก

พดฺหัตถ์บตี ที่ ๖ ธันวาคม ไปพาราณสี

เวลาเช้าสัก ๙ น. ผ่านอัลลาหะบัก ข้ามแม่น้ำคงคาและยมนาซึ่งไหลมารวมกัน ณ ที่นี้ ชาวอินเดียถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์เพราะเหตุนี้ ในวรรณคดีสังกฤตเมืองนี้ชื่อว่าประยากแม่น้ำนั้นกว้างใหญ่แต่ต้นเขินทั้งสองฝั่งออกไปไกล ถ้าจะวัดจากฝั่ง ๑ ไปอีกฝั่ง ๑ เห็นจะไม่เล็กกว่าสักห้าเท่าของแม่น้ำเจ้าพระยาตรงท่าราชวรดิฐ ต่อไปก็มีได้หยุดที่ใดอีกจนถึงพาราณสีเวลา ๑๓ น.

เมื่อพวกเราลงจากรถไฟเดินเข้าไปในเมือง ศาสตราจารย์ทางพุทธคติ เป็นชาติอเมริกันคนหนึ่งที่ได้เชิญเป็นแขกของพวกเรา เดินพลางท่องไปพลางว่า

‘อติเต พารานสิยํ พารมมตเต

รชฺชํ กาเรนเต โพธิสตฺโต——’

ข้าพเจ้าเองก็ไม่รู้เรื่อง แต่กรมหมื่นพิทยลาภฯ อธิบายให้ฟังว่า ความอันนี้ ขึ้นต้นเรื่องชาตกทุกเรื่อง ใครที่เคยอ่านชาตกจะต้องจำได้ จึงเห็นว่าน่าประหลาดเพราะชาตกเป็นนิทานเล่าถึงพระชาติก่อน ๆ ของพระพุทธเจ้าคล้าย ๆ กับเป็นเรื่องเรียงลำดับพระประวัติของพระองค์ จริงอยู่ในเวลานี้ไม่มีผู้ใดนึก แล้วว่าชาตกพระพุทธวณะหากเล่าสืบต่อกันมาหลายชั่วคน ความจึงเลอะเลือนไป อย่างไรก็ดี ถ้าจะพิจารณาให้ซึ่งลงไปอีกแล้ว จะสังเกตได้ว่าชาตกทุกเรื่องขึ้นต้นด้วยถ้อยคำ ดังได้กล่าวว่ามีผู้ท่องขึ้น เมื่อลงจากรถไฟเดินเข้าเมืองพาราณสีว่า

‘การครั้งหนึ่ง ในกรุงพาราณสี ยังมีพระราชาครองเมือง ทรงพระนามว่า พรหมทัต ——’

นี่ก็เห็นได้จริงว่า โฉนพระพุทธเจ้าจะทรงบังเกิดได้ในรัชกาล พระเจ้าพรหมทัต แห่งพาราณสีทุกพระชาติไป

นอกจากนั้นถ้าเราเทียบเคียงเนื้อเรื่อง ของชาตกเหล่านี้ เราจะเห็นได้ว่า มากเรื่องเป็นนิยายพื้นเมือง ไม่เกี่ยวกับพระพุทธประวัติ หากแต่ทุกเรื่องลงท้ายด้วยคำอธิบายว่าพระเอก ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ ท่านสงเคราะห์เอาเป็นพระโพธิสัตว์ทั้งนั้น นิยายเหล่านี้จะหาได้ในวรรณคดีพื้นเมืองของอินเดีย และในวรรณคดีทางไสยศาสตร์ เช่น ปกฺขเทนฺตุระ และหิโตปเทศ ตลอดถึงวรรณคดีของ กรีกโบราณ ที่คงจะได้นำมาเล่ากันไปมา ในระยะที่พวกกรีกเข้ามาปกครองอินเดียเหนือ และตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังพุทธกาลด้วยซ้ำ เห็นได้ว่าคงจะได้รวบรวมขึ้นภายหลังพุทธกาล

เขาพาไปสารถาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา เริ่มต้นด้วยคูปิพัธภัณฑ์ และไปนมัสการพระรัตนตรัยในมุลคันธกุฎีที่มหาโพธิสมากมสรวงไว้แต่ ก.ศ. ๑๙๓๑ พระประธานในวิหารนี้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เป็นปางประทานปฐมเทศนาเหมือนที่มี

อยู่ทั่วไปในแถบนี้ตลอดจนถึงอชันทาทางตะวันตก จากที่นั่นไปคุฐาเมกขเจดีย์และสังฆาวาส
โบราณซึ่งพังหมกแล้วเหลือแต่ราก นี่คือสวนมฤคทายวัน เขาพยายามให้กล้วยของเดิม
คัวยหากวางมาเลี้ยงไว้เป็นจำนวนมาก แล้วไปเลี้ยงน้ำชาของว่างที่ศาลาพักผ่อนจาริกมาเพื่อ
กิจทางศาสนา เป็นตึกใหญ่สองชั้นแต่เกลี้ยง ๆ ไม่มีเครื่องใช้ไม้สอยที่เป็นนอกรีต คำวัน
เขาจัดให้แขกที่มาไปพักตามโรงแรมหรือนอนในรถไฟ คณะเราไปพักที่โรงแรมที่จัดว่าดี
ที่สุดคือกลางสุขโฮเทล เป็นตึกใหญ่ชั้นเดียวมีเครื่องให้ความสะดวกต่าง ๆ ที่ไม่ได้พบมานาน
แล้วตั้งแต่ออกจากเคพีมา

ศุกร์ที่ ๗ ธันวาคม

ไปลงเรือคูแม่น้ำคงคาแต่เช้าจนราว ๑๑ น. ได้ชมสถานที่ต่าง ๆ ตามลำน้ำ
กลางวันไปกินอาหารบนรถไฟแล้วไปวิศวกรรมวิทยาลัยสงฆ์ที่นอกเมือง เป็นที่กว้างขวาง
ใหญ่โตมาก มีการเลี้ยงน้ำชาของว่างคัวย กรมหมื่นพิทยลาภฯ ตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า คำว่า
วิทยาลัยเขาใช้สำหรับโรงเรียน ถ้าเป็นสถานศึกษาชั้นเตรียมอุดมเป็นมหาวิทยาลัย อีกนัย-
หนึ่งก็คอลเลจ ถ้าเป็นอุดมศึกษาชั้นยูนิเวอร์ซิตีก็เป็นวิศวกรรมวิทยาลัย ซึ่งแปลความตรงไป
จากภาษาอังกฤษ เพราะยูนิเวอร์สหมายถึงโลกหรือความว่าทั่วไป ตรงกับสงฆ์ที่ว่า
วิศวมุ่งถึงลักษณะที่เป็นตลาดใหญ่ของสรรพวิชา ท่านได้เคยพูดกันกับพวกนักปราชญ์
ราชบัณฑิตว่าชื่อนี้เหมาะ เสียคายที่เราไปบัญญัติเอามหาวิทยาลัยเป็นยูนิเวอร์ซิตีเสียแล้ว

พาราณสีนี้เป็นเมืองเก่าแก่มียุถึง ๓๐๐๐ ปีเศษมาแล้ว วรรณคดีโบราณเช่น
สังกฤตและบาลีก็กล่าวถึงในฐานะเมืองโบราณ นานมาแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ เหตุฉะนั้น
ถ้าจะว่าคัวยเรื่องโบราณ เช่น สมัยพระชาติก่อน ๆ ของพระพุทธเจ้าจึงมักใช้ชื่อเมือง-
พาราณสีเสมอ โดยมีได้พยายามจะกำหนดให้เรื่องเกิดขึ้นในเมืองอื่นใด ชาคกหลาย
เรื่องขึ้นต้นว่า “ในเบื้องหลังที่พาราณสียังมีพระราชานามว่าพรหมทัต” ฯลฯ โดยมีได้กำหนดกาลละ
ใช้อารัมภอันนี้เป็นแบบพิมพ์เลย ในเมืองปัจจุบันก็น่าจะเป็นแห่ง
เดียวกันกับเมืองโบราณ ถนนวงเวียนคกเกี่ยวผู้คนอยู่กันแน่นไปหมก ทางเดินก็แคบ

และลดเลี้ยว นอกจากคนแล้วยังมีวัวและสัตว์อื่น ๆ เช่นสุนัขปนอยู่ด้วย วันนั้นเป็นพาหนะของพระเป็นเจ้า ใครจะไปตีหรือทำให้กลัววิ่งหนีไปนั้นเป็นบาปใหญ่

เย็นวันนั้นเริ่มแยกคณะพวกแซกที่มากรวนนี้ พวก ๑ ขึ้นรถไฟไปในตอนค่ำสู่เมืองโครักขปุระเพื่อจะไปกุสินารา พวกเราคงอยู่ที่นี้เพราะยังอยากดูสถานที่อื่น ๆ อีก รอสมทบพวกที่ไปกุสินาราว้นมะรืนซึ่งเป็นกำหนดเขาจะกลับมาไปต่อไปด้วยกัน

เสาร์ที่ ๔ ธันวาคม

ได้ไปเที่ยวของโบราณในพาราณสีอีก เพราะเมื่อวานนี้จำกัดเฉพาะแต่ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาหรือที่น่าดูเป็นที่สำคัญ ที่ ๆ ไปวันนี้มีภารตตามันทีร์เป็นของใหม่ ส่งเสริมความรักชาติอินเดีย มี “มณฑิยร์” เป็นอาคารชั้นเดียว ในนั้นมีแผนที่ใหญ่ของอินเดียสลักบนหินอ่อนเสริมด้วยคอนกรีตบางแห่งเพื่อแสดงสูงต่ำบ้าง แผนที่นี้เอง คือภารตมาตา “เจ้าแม่อินเดีย” ฝีมือที่ทำไว้น่าดู พยายามแสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของมหาสมุทรทั้งความสูงของภูเขา ตลอดจนระบายสีพื้นที่ให้เห็นลักษณะว่าเป็นที่เกษตรกรรมเพียงใด การเข้าไปในมณฑิยร์นี้เขาชอบให้ถอดรองเท้าเช่นเข้าไปในสถานพึงเคารพ ต่อจากนั้นไปคูเทวาลัยหินของมหาราชาเนปาลสร้างขึ้นไว้อุทิศถวายพระอุมาปารวตีจึงมีภาพสัณฐานที่ว้างกันว่าถ้าเป็นเมืองฝรั่งหรือเมืองพุทธศาสนากงจะถูกรังเกียจว่าบัลลิสตา เทวาลัยอีกแห่ง ๑ ที่ไปคู่นั้น เป็นที่เขานับถือกันยิ่งกว่าแห่งอื่นใดทั้งสิ้น ชื่อว่าวิศวนาถเทวาลัย ยอคนกศุลทำด้วยทองคำจริง ๆ ใหญ่สูงมาก ในนั้นมีศิวลึงค์ใหญ่ที่เขาแสดงการระกันมาก รอบเทวาลัยนี้เป็นตลาดเข้าได้แต่โดยผ่านชอกตรอกเล็ก ๆ ที่เต็มไปด้วยคนขอทานบางคนก็มีโรคน่าเกลียดไปทั่วตัว เดิน ๆ ไปก็มีคนหามศพผ่านมาซิด ๆ เพราะเป็นทางไปฝั่งแม่น้ำคงคาอันเป็นที่ทำฅาปนกิจทั่วไป ขากลับได้แวะไปดูร้านรวงที่ในเมืองรอบ ๆ ที่นั้นมีแพรวสวย ๆ ขายมาก

บ่ายได้ไปเฝ้าเพื่อถวายการระแด่มหาราชาแห่งนครนี้ ท่านเป็นเจ้านายที่มีน้ำพระทัยดีชอบกันกับกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรมานานแล้ว ท่านเลี้ยงน้าชาของว่างแล้วทรงจัดการให้เราได้ไปชมพระราชวังฟากข้างโน้นซึ่งเป็นที่ประทับประจำ วังที่เราไปเฝ้า

ตอนนี้อยู่ในเมืองสำหรับท่านรับแขก ออกจากที่นี่เราจึงได้ไปวังฟากโน้นที่เรียกว่า “รามนคร” ท่านทรงสั่งให้ราชองครักษ์ไปต้อนรับเพราะท่านทรงมีนัดที่ในเมืองนี้ไว้ก่อนแล้ว ราชองครักษ์ได้นำของฝีมือเครื่องงาช้างมาให้ด้วย

พาราณสีเป็นดินใหญ่ของศาสนาฮินดู สังเกตว่าเวลานี้ผู้หลักผู้ใหญ่ในประเทศนี้ กำลังพยายามแสดงเมตตาจิตต่อมนุษยทุกชาติไม่เลือกหรือตั้งรังเกียจศาสนาอื่น ๆ สำหรับ พุทธศาสนานั้นความจริงแทบจะไม่มีผู้ใคร่นับถือเป็นศาสนาของเขาเลย แต่ทางราชการ อินเดียยกย่อง ทั้งจะเห็นได้จากงานฉลองครั้งนี้ ซึ่งเขาจัดเป็นงานใหญ่เชื่อว่าเสียเงินถึง ๑๘ ล้านบาท

อาทิตย์ ที่ ๙ ธันวาคม

ไปสมทบกับพวกที่กลับมาจากกุสินาราแต่เช้า ขึ้นรถไฟไปลงที่คยาเวลา ๑๓ น. เขาเลี้ยงอาหารกลางวันในรถไฟ แล้วพาขึ้นรถยนต์ไปยังตำบลโพธิคยา เดินทางไปสัก ๓๐ นาทีผ่านคยาสี่สปีเทศ ที่คยานี้มีการต้อนรับแข็งแรงมาก มีการสวมมาลาคล้องคอมากมาย กว่าแห่งอื่น ๆ ล้วนทำด้วยดอกดาวเรืองแทบหมด แรกไปก็เข้าไปนมัสการพระพุทธรูปใน วิหารใต้เจดีย์ใหญ่ แจกดอกไม้ร่วงด้วยกับกับรูปให้บูชา แล้วไปบูชาโพธิบัลลังก์กับ วัชรอาสน์ ซึ่งถือกันว่าเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าในขณะที่ยังทรงบรรลพพระโพธิญาณ ได้เดินกุสธานที่ต่าง ๆ ในบริเวณนั้นเช่นพระรัตนจักรมและพระอนิมิสเจดีย์ เราได้เคย ไปดูบ้านเรือนนอกเขตโพธิบัลลังก์ แต่ที่นั่นสกปรกอย่างเหลือทน ไม่บังเกิดศรัทธาเลย แล้วได้ไปดูอาคารผู้ที่ศรัทธาสร้างขึ้นไว้ให้คนพักในการที่ไปนมัสการ เวลาเย็นเลี้ยงน้ำชา ของว่างที่สละมุขลินีในบริเวณนั้น

แล้วมีริเซปชันในบริเวณโพธิบัลลังก์ พวกกันใหญ่ไม่มีหยุด ก่อนนั้นมีการมหรสพ ระบำนมัสการพระของนักเรียนจากโรงเรียนศิลปะของชาวกูร์ตั้งไว้แต่ยังไม่ถึงแก่กรรม การ เล่นนี้แม้ถึงเวลากว่า ๒๐ น. แล้วก็ยังไม่เสร็จเลย ต้องขอเลิกก่อนเสร็จตามโปรแกรม ขึ้นรถกลับมาที่พักราว ๒๑ น. แล้วเลี้ยงอาหารเย็น

จันทร์ ที่ ๑๐ ธันวาคม ราชฤทธิ นาลันทา

เช้าขึ้นรดสองแถวไปราชฤทธิเป็นเวลา ๑ ชั่วโมงเศษ เขาสร้างที่พักผู้เที่ยวไว้กลางเมืองโบราณภายในวงของภูเขาทั้งห้า พาไปขึ้นเขารอบบรรพตซึ่งบัดนี้เป็นที่อาบน้ำใหญ่ เพราะนิยมกันว่าเป็นน้ำยาแก้โรคได้สารพัด จากที่นี่ไปขึ้นเขาคิซมกุฏ แต่รายการที่กำหนดไว้ให้ดูมีมากไม่ทันจะได้ขึ้นไปสูงเพียงไร กลับลงมายัง “ป่า” เวพูวัน ซึ่งฝั่งจะเริ่มปลูกไผ่ให้สมกับชื่อเดิม สูงสัก ๑ เมตรเท่านั้น กลับมากินกลางวันที่บ้านพักชั่วคราว และมีการรับรองและพูดกันมาก ๆ อีก ที่นี้น่าดูเพราะภูมิประเทศสวยงามและพวกไทยได้ยินได้ฟังไว้มาก แต่ต้องมีเวลามากหน่อย

ออกรถจากที่นี่ไปนาลันทาเป็นระยะเวลาไม่ถึงชั่วโมง ได้ชมซากเมืองโบราณซึ่งเคยเป็นสำนักการศึกษาใหญ่ของพุทธศาสนิก แต่ถูกพังทลายเมื่อมะหะหมัดเจ้าแห่งนครฉัชนีมาตีเมืองได้ในสมัยที่เขานิยมล้างต่างศาสนากัน พิจารณาเห็นได้ว่าอาคารสูง ๆ ที่หักพังคงจะเคยเป็นอาคารใหญ่โตมากในครั้งกระโน้น

ขึ้นรถต่อไปยังบ้านนาลันทาใหม่ มีการรับรองแข็งแรงอีกที่นวนาลันทามหาวิหาร อันเป็นอาคารใหม่สำหรับฟื้นฟูพุทธคติ มีพระเปรียญไทยอยู่ ๘ รูปสวดให้พรตามแบบธรรมยุตอย่างคล่องแคล่ว ถามได้ความว่าเป็นมหานิกายมาเรียนสัสตฤตบาลีและพุทธคติ ว่ามาจากวัดมหาธาตุ วัดเบญจมบพิตร และวัดทองนพคุณ กับวัดอื่น ๆ ที่เชียงใหม่ก็มี ทำให้มีความเลื่อมใสและยินดีที่ได้มาพบเพื่อนร่วมชาติกัน

เราออกเดินทางจากที่นี่ในท่ามกลางการโห่ร้องอวยชัยให้พรครีกครื้น มีการโปรยดอกไม้เครื่องหอม ประมาณชั่วโมงกว่าก็ถึงสถานีขัณฑิปุร กระบวนรถไฟที่เราเดินทางมาจากเตพทีกีมาจอดคอยรับอยู่แล้วรับไปกรุงบังนุ (ปาฏลีบุตร) มีการรับรองอีกและพูดกันอีก แต่ไม่ได้ดูปาฏลีบุตร ซึ่งยังมีกำแพงไม้ซุงอายุสองพันปี แล้วก็ขึ้นรถไฟต่อมายังกัลกัตตาอันเป็นปลายทาง

อังคาร ที่ ๑๑ ธันวาคม ถัดถัดมา

รตมาถึงสถานี ๑๒ น. เศษ ผู้ว่าราชการสงครักษ์มารับเชิญไปอยู่ที่ราชวณ (เจ้าคุณเอนมมานอยู่โรงแรมสเปนเซอร์ใกล้ๆ กัน) กงสุลใหญ่ของไทย (หลวงรัตนทิพย์) ก็มารับ นายและนางเทียนเองกับนางองชานก็พักที่ราชวณเหมือนกัน นางสาวไนคผู้ว่าราชการแคว้นเบ็งกาลเป็นคนฉลาดคล่องแคล่วมาก แต่ไม่สวย มารดาของเขาเป็นนักปฏิบัติใหญ่ซุกเดียวกับเนहरु ได้เคยถูกจับไปขังไว้ด้วยกัน เมื่อได้อิสระภาพแล้วจึงได้เป็นผู้ว่าราชการแคว้นคน ๑ แต่บัดนี้ถึงแก่กรรมไปแล้ว

เย็นไปในการรับแขกของมหาโพธิสมภมของชาวลังกา มีการพุดมกราชการมาเลย แล้วเรามาคุณภาพเขียนเรื่องพุทธศาสนาและไปซื้อของกับนายฉนัค นาวานุเคราะห์ กลับมากินอาหารเย็นที่ราชวณ มีพวกกงสุลพม่ากับกงสุลของเราสมทบด้วย

พุธ ที่ ๑๒ ธันวาคม

รับเจ้าคุณไปคูพิพิธภัณฑท์ทั้งพิพิธภัณฑท์ ใหญ่และพิพิธภัณฑท์ของ วิศวกรรมวิทยาลัยถัดถัดมา แล้วไปรับประทานเลี้ยงกลางวันที่บ้านกงสุลใหญ่ไทย ๑๕.๔๕ น. ไปในการรับแขกของคณะจัดงานพุทธยันต์เมืองนี้ ทำที่สภาผู้แทนราษฎร มีคนไปมาก การจัดการงานก็เป็นระเบียบเรียบร้อยดี นางสาวไนคมานั่งอยู่ด้วยราวครึ่งชั่วโมง ออกจากนี้ไปงานโพธิสมภมของชาวอินเดีย ทำในวัดของเขา คนแน่นอัดแออัดมาก องค์การนี้ตั้งมานานกว่าองค์การพุทธศาสนาใด ๆ ในอินเดีย ทุกวันนี้ชาวอินเดียพากันเอาใจใส่ในพุทธศาสนา มาก ว่ากันว่าพุทธศาสนาเป็นทางเดียวที่จะช่วยโลกในปัจจุบันนี้ได้ วันนี้อุชันทุน (พม่า) พุดทั้งเข้าทั้งบายในเรื่องนี้

พฤหัสบดีที่ ๑๓ ธันวาคม

กลางวันกรมหมื่นพิทยลาภฯ เลี้ยงบรรดาคนไทยที่อยู่ในเมืองนี้ คำนางสาวไนคเลี้ยงอาหารเย็น นอกจากเรายังมีมหาราชแห่งชัยปุกับแขกอื่น ๆ รวม ๑๒ คน ทั้งเจ้าของบ้านกับองครักษ์ มหาราชก็พักอยู่ในบ้านนี้เหมือนกัน เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วราว

เครื่องข้อมงท่านผู้ว่าราชการ (นางสาวในกุ) ก็ “เสด็จขึ้น” ก่อนแขกทั้งปวงวิธีนี้พวกผู้สำเร็จราชการหัวเมืองชั้นของอังกฤษทำกันแทบทั้งนั้นได้เคยสังเกตมาแล้วตั้งแต่ไปเที่ยวแต่ก่อน ๆ นี้ เช่นเมื่อไปทางมลายูและช่องกงเป็นต้น

ศักราชที่ ๑๔ ธันวาคม ย่างกุ้ง

เวลา ๗.๓๐ น. องค์รักษ์มารับที่ห้อง พาไปสนามบิน ออกจากกัลกัตตา เวลา ๘.๓๐ น. อากาศเรียบ แต่เครื่องบินนี้เป็นชนิดสองเครื่องยนต์ไม่มีเครื่องอบอุ่นจึงรู้สึกหนาวมาก มาถึงย่างกุ้งเวลา ๑๓.๓๐ น. ปลัดกระทรวงการต่างประเทศพำนักกับหม่อมเจ้าพิสิฐทิศพงษ์ เอกอัครราชทูตไทยและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ มารับไปอยู่ที่สถานทูต

การที่เราอย่างนี้โดยพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นพิทยลาภ ฯ เชิญกระแสรับสั่ง แสดงพระราชหฤทัยสำนึกในบุญคุณของ ฯ พณ ฯ ประธานาธิบดีพม่าที่ได้จักอัฐบริวารไปถวายในคราวทรงผนวชเมื่อก่อนหน้านี้ ประธานาธิบดีเชิญไปกินน้ำชาของว่างแล้วเชิญร่วมอาหารเย็นด้วยอีก เขาได้ปรารภไคร้จะเชิญเสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมประเทศนี้สักครั้ง ก่อนที่จะกลับมาขององค์รักษ์ของประธานาธิบดีได้พาไปดูราชบัลลังก์ของพระเจ้าธิบอ ที่ในท้องพระโรงของทำเนียบชั้นล่าง ราชบัลลังก์นี้สร้างเมื่อก่อนเสียอิสรภาพไม่กี่ปีพออังกฤษได้ บ้านเมืองก็เอาไปไว้ที่ อินเดียนึงกินมา เมื่อกิน อิสรภาพ ให้พม่า ตอนนั้นก็เป็นเคราะห์ดีไปอย่าง ๑ ที่เขาเอาไปเสีย เพราะถ้ายังอยู่ในวังที่มณฑลยักก็คงจะไม่เหลืออยู่ ด้วยพระราชวังถูกไฟไหม้ทำลายในมหาสงครามคราวหลังนี้หมด

เมื่อเข้าไปกินเลี้ยงของประธานาธิบดีนั้น แต่แรกมีนายกรัฐมนตรีกับภรรยาและอธิการบดีมหาวิทยาลัยย่างกุ้งกับภรรยานั่งคอยอยู่ อีกสัก ๑๐ นาทีประธานาธิบดีจึง “เสด็จลง” กับข้าวเป็นอาหารพม่าล้วนทั้งไว้หมกบนโต๊ะ มีแกงจืดสาม ๑ ซึ่งเขากอยเติมให้เต็มอยู่เสมอ ของหวานมีขนมหม้อแกงซึ่งเขาเรียกว่า “สเนมมะเก็ง” ถามว่าค่า

“สเนมมะเก็ง” นี่ แปลว่าอะไรก็ไม่มีใครทราบ ข้าพเจ้าก็เลยเพียงสันนิษฐานไปว่า ขนมนี้น่าจะได้วิธีทำกันมาในตอนที่ไค้เซลดี้ไปจากกรุงศรีอยุธยานั่นเอง จึงไม่ทราบ คำแปล ในเมื่อขนมหม้อแกงของเรานั้นใคร ๆ ก็เข้าใจความหมายกันอยู่แล้วทั้งนั้น อาหาร อีกอย่าง ๑ มีวันกระทิ ของชาวก็คล้ายของเรามาก ในซามเล็กมี “กะปิ” แต่ไม่กินกับผัก และมีพริกขิงผักเรียกบาลาของ เมื่อเสร็จอาหารแล้วมีหนังเรื่องสังคายนา แล้วประธานาธิบดีก็ลุกขึ้นบอกลา

เมื่อพบกันก่อนหน้านั้น เราได้เคยปรารภกับอนุว่าอยากจะไค้ดู “ละครโยคยา” ที่ว่าพม่าไค้แบบไปจากไทยเมื่อครั้งเสียกรุงอยุธยาแก่เขา วันนี้อนุเล่าว่าไปเที่ยวสืบเสาะนานกว่าจะได้ความมาว่าจะมีเล่นที่ไหน เพราะเขามิไค้เล่นในโรงกัน เขาเที่ยวมิไปตามงาน ไหว้พระและนักขัตฤกษ์อื่น ๆ ส่วนผู้เล่นนั้นว่าเป็นนักเรียนนาฏศิลป์ของรัฐบาล การรำทอดทั่วไประหว่างที่ ๑ ทางขวาที่ ๑ บ่อย ๆ อนุพูดหัวเราะ ๆ ว่า “ละครโยคยา” นี้ก็เหมือนกับที่เรียกกันในเมืองไทยว่าฟ้อนม่านนั่นเอง

เสาร์ที่ ๕ ธันวาคม

ไปนมัสการพระเจดีย์เชวตากองหรือ “พระเจดีย์ทอง” อุซานตุนอธิบดีศาลอุทธรณ์กับภรรยาซึ่งไค้เดินทางเที่ยวในอินเดียมาด้วยกันในเคื่อนที่แล้วมา มากอยรับและจัดการให้ลาตพรหมทางแดงไว้คอยท่า เพราะบนสถานทางศาสนาเขาไม่นิยมที่จะให้ผู้ใดสวมรองเท้าและถือธรรมเนียมอันนี้เคร่งครัดที่สุด และจัดคอกไม้รูปเทียนเครื่องสักการะมาไว้ให้ด้วย เขาเล่าว่า พระเจดีย์นี้นางพระยาองค์ ๑ สร้างไว้เมื่อ ๗๐๐ ปีมาแล้ว แต่จักรทองที่กั้นอยู่นั้นพระเจ้ามังระทรงเติมไว้ใหม่ประดับเพชรพลอยมีค่าเม็ดใหญ่ ๆ ด้วย รอบ ๆ ก็มีเจดีย์วิหารแน่นไปหมด ที่ตั้งของพระเจดีย์นี้อยู่บนเขาสูง ๑ สูงพอไค้

จากที่นี้ไค้ไปคุดำซึ่งก่อขึ้นบนพื้นที่ราบ สมมตเป็นสัถบันกุหาที่พระมหากัสสป ทำปฐมสังคายนา ไกลกันนี้มีโรงพิมพ์กำลังพิมพ์พระไตรปิฎกที่ไค้ทำสังคายนากันเมื่อเร็ว ๆ มา^{นี้}

กลางวัน ๆ นี่นางองซานภรรยานายกรัฐมนตรีนี่มีชื่อเสียงและเป็นที่ยอมรับนับถือมาก ที่ถูกผู้ร้ายฆ่าเสียระหว่างกำลังนั่งประชุมว่าราชการอยู่เมื่อเร็ว ๆ มานี้ เชิญไปกินข้าวด้วย เขาอยู่บ้านย่อม ๆ น่าสบาย ริมทะเลสาบเมืองย่างกุ้ง บ้านนี้รัฐบาลพม่าออกเงินปลูกให้อยู่ นอกจากนางองซาน มีประธานศาลฎีกากับภรรยา พุทธอังกฤชคล่องทั้งคู่ เพราะเคยไปเรียนถึงชั้นมหาวิทยาลัยที่นั่น

เวลาเย็นก็กลับมาสนามบิน ขึ้นเครื่องบินกลับเมืองไทย ถึงคอนเมืองคำ.

